

**HƏZRƏT NİZAMİ GƏNCƏVİYƏ
GÖRƏ, CƏMİYYƏTİN DƏYİŞMƏSİ
FƏRDDƏN, FƏRDİN DƏYİŞMƏSİ
QƏLBDƏN BAŞLAYIR**

(Azərbaycan türkcəsində və ingilis dilində)

SİRACƏDDİN HACI

Bakı - 2012

Elmi redaktor:

Filologiya elmləri doktoru **Mahirə Quliyeva**
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun baş elmi işçisi

Rəyçilər:

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **Leyli Əliyeva**
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
baş elmi işçisi

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **Vəfa İbrahimova**
AMEA-nın Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisi

Kitabda hz.Nizami Gəncəvinin dünyagörüşünün, bağlı olduğu dəyərlərin əsasları şərh edilmişdir. Bunun üçün kitab bölmələrə ayrılmışdır: Nizami dəyər, ölçü vermişdir, Nizamiyə görə, eşq anlayışı, uca Allah (c.c) sevgisinin əlamətləri, o, insanı tanıdır, şair qəlb təmizliyi elminin müəlifidir, şairə görə, uca Allahu (c.c) tanımaq elminin əsasları, qəlb xəstəliyinin əlamətləri, ruh və nəfsin mübarizəsinin hikməti, qəlbə hakim olmaq elmi, şairə görə, insanın vəzifəsi, insan axtaran varlıqdır, Nizamiyə görə, müəllimin özəllikləri, arınmış qəlbın əlamətləri, aşıq seçilmiş insandır, arınmış qəlb rəhmət evidir, fərdi və cəmiyyəti dəyişdirməyin yolu.

H – 071 (2012)

HƏZRƏT NİZAMİDƏN NURLU SÖZLƏR:

Hansı ürəkdə dinin təsiri var, o ürəyə axirətdən xəbər verilib.

Qəlbini uca Allaha bağlasan, xoşbəxtsən, bunun özü bir padşahlıqdır.

Zülmə dünyanı tutmaq olmaz, dünyanı ancaq ədalətlə fəth etmək olar.

Ömrün bircə nəfəsdir, onu axirət azuqəsinə çevir.

İÇİNDƏKİLƏR:

HƏZRƏT NİZAMİ DƏYƏR, ÖLÇÜ VERMİŞDİR.....	5
HƏZRƏT NİZAMİYƏ GÖRƏ, EŞQ ANLAYIŞI.....	6
HƏZRƏT NİZAMİYƏ GÖRƏ, UCA ALLAH (c.c)	
SEVGİSİNİN ƏLAMƏTLƏRİ	7
HƏZRƏT NİZAMİ İNSANI TANIDIR	8
ŞAİR QƏLB TƏMİZLİYİ ELMİNİN MÜƏLLİFİDİR.....	9
ŞAİRƏ GÖRƏ, UCA ALLAHI (c.c) TANIMAQ	
ELMİNİN ƏSASLARI	10
QƏLB XƏSTƏLİYİNİN ƏLAMƏTLƏRİ.....	12
RUH VƏ NƏFSİN MÜBARİZƏSİNİN HİKMƏTİ	12
QƏLBƏ HAKİM OLMAQ ELMİ.....	13
ŞAİRƏ GÖRƏ, İNSANIN VƏZİFƏSİ	15
ÇƏTİNLİKDƏN QORXMA.....	16
NİZAMİ QƏLB ÖLKƏSİNİN SARAYINA DAXİL OLUR	17
İNSAN AXTARAN VARLIQDIR.....	18
ŞAİRƏ GÖRƏ, MÜƏLLİMİN ÖZƏLLİKLƏRİ.....	19
ARINMIŞ QƏLBİN ƏLAMƏTLƏRİ	21
ARINMIŞ QƏLB ÖLKƏSİNİN ANA YASASI SEVGİDİR.....	23
ŞAİRƏ GÖRƏ, AŞIQ SEÇİLMİŞ İNSANDIR.....	25
ARINMIŞ QƏLB RƏHMƏT EVİDİR	27
İNSANIN QƏLBİ ARINDIQA DƏYƏRİ ARTIR.....	29
CƏMİYYƏTİN DƏYİŞMƏSİ FƏRDDƏN, FƏRDİN	
DƏYİŞMƏSİ QƏLBDƏN BAŞLAYIR	30

I. HƏZRƏT NİZAMİ DƏYƏR, ÖLÇÜ VERMİŞDİR

Hz. Nizami tövhid, iman və ədalət şairidir. O, hədəfi, ideali, bütün varlığı, duyğu və düşüncələri ilə uca Allaha (c.c) bağlıdır. Hz. Nizamiyə görə, uca Allahın (c.c) şah əsəri insandır və O uca varlıq hər şeyi insan üçün yaratmışdır. Şairə görə, uca Allahla (c.c) insan arasındakı münasibəti tövhid inancı (Allahın varlığı və birliyi), insanla insanın münasibətini isə ədalət anlayışı tənzimləyir. Hz. Nizamiyə görə, uca Allah (c.c) hər bir insanı orijinal varlıq kimi yaratmışdır, təkrar insan yoxdur. İnsanın və toplumun orijinallığını, təkrarsızlığını, fitrətini qoruyub saxlayan da tövhid və ədalət inancına bağlı olan ölməz dəyərlərdir. İnsanı inşa edən dəyərlər tövhid və ədalət inancından, öz gerçək qaynağından qoparılanda insanın fitrəti pozulur, qəlbi kirlənir, o, ilahi təyinatdan uzaqlaşır, orijinallığını itirir, başqalarını yamsılayan insana, təlxəyə çevrilir, Quranın buyruğu ilə desək, “insan meymunlaşır”.

Hz. Nizami insanı insan edən, onu tövhid və ədalət inancına bağlayan, onu uca Allahın (c.c) və insanların “əzizi”, “xəlifəsi”, “vəkili” edən dəyərlər sistemi təqdim etmişdir. Dəyərin də bir sıra özəllikləri var. Dəyər qoruyur, insanın, toplumun yaradılış fitrətini qoruyur. Dəyər dəyişdirir, tərbiyə edir, o, yeni, təzə, müsbət olmağın təminatıdır. Dəyər fərqləndirir, seçir, doğru ilə yanlış bir-birindən ayırır. Dəyər sevgi yaradır, onu çoxaldır, insanları bir-birinə sevgi ilə bağlayır. Dəyər insanı qoruyan gücdür, o, insanı uca Allaha (c.c) bağlayır, insan Onsuz həyatın ağır yükünü qaldıra bilməz. Dəyər uca Allahı (c.c) insana tanıdır. Dəyərlər təqdim etməsi həzrət Nizaminin hər zaman bir ehtiyac olmasının, insanlıq üçün ana südüne çevrilməsinin, müasirliyinin səbəbidir.

II. HƏZRƏT NİZAMİYƏ GÖRƏ, EŞQ ANLAYIŞI

“Eşq” sözü ərəbcədir. “Könül vermək”, “candan, ürəkdən sevmək” mənasındadır. “Eşq” təsəvvüf düşüncəsində bir termindir. Təsəvvüfün anlayışına görə, uca Allah (c.c) bilinməsini, tanınmasını istəmiş və bu sevgi varlığı yaratmağa səbəb olmuşdur. Eşqin səbəbi gözəllikdir. Eşq insanı ən gözəl olanı əldə etməyə yönəldir, ona çalışma, axtarma gücü verir. Bütün gözəlliklərin qaynağı da uca Allahdır (c.c).

Uca Allahın (c.c) insana bəxş etdiyi ən böyük nemət sevgidir (eşqdir). Eşqi olan insan aşıqdir, onun həyatı sınaq və çətinliklərlə doludur. Gerçək aşıq də bütün çətinlikləri məğlub edərək sevgiliyə - uca Allaha (c.c) qovuşan, Onun rəhmətini, rızasını qazanan insandır. Aşıqlıq fatehlikdir, onun vəzifəsi öncə qəlbini nəfsin istəklərindən təmizləmək, sonra ruhunu, uca Allah (c.c) sevgisini o arınmış qəlbın soltanı etməkdir. Aşıq qəlbini fəth edən iman insanıdır.

Eşq uca Allahın (c.c) nurudur, gözəlliyidir. Gerçək eşq də ilahi eşqdir, kamil insanın eşqidir. Aşıq uca Allahı (c.c) sevdiyi üçün, Ona aşıq olduğu üçün Onun yaratdığı hər şeyi sevər. Onun qəlbi şəfqət, mərhəmət nuru ilə dolar. Aşıq bilir ki, uca Allaha (c.c) qovuşmağın, Onun sevgisini, rəhmət və bərəkətini qazanmağın tək yolu eşqdir.

Eşqin yumaq, təmizləmək, müsbətə doğru dəyişdirmək, tərbiyə etmək gücü var. O, insanın qəlbini kin, paxıllıq, xəsislik, təkəbbür, düşmənlik, qəzəb, qısqanclıq, qeybət, cahillik kimi çirkin xəstəliklərdən təmizləyər, onu nəfsin əsarətindən xilas edər, qəlbi cəhalətin qaranlığından gün işığına çıxarar. Eşq bu arınmış qəlbə nur, sevgi, səbir, ədalət, rahatlıq, vəfa, itaət, insaf, şəfqət, mərhəmət, həya kimi gözəl mənəvi nemətlər yerləşdirər.

Eşq ruhun gücünə, uca Allahın (c.c) iradəsinə təslim olmaqdır, onun ölçüsü itaətdir (sevən sevdiiyinə itaət edər). Aşiq insan özünü insanlıq adına fəda edəndir, “şəhidi-eşq” olandır. Aşiq hər yerdə və hər şeydə sevgilisini görər, canını ona təslim edər.

Eşqin maddi və mənəvi yönləri var. Ancaq gerçək eşq uca Allaha (c.c) olan eşqdır. Ona aşiq olan insan yaradılanları Yaradandan ötrü sevər. Bu eşq gözələ deyil, gözəlliyədir. Uca Allah (c.c) sevgisi bütün varlığı ilə Ona dönməkdir, Ondan başqa hər şeyi unutmamaqdır. Eşq uca Allahı (c.c) tanımaqdır, Onun sevgisindən başqa, hər bir istəyi qəlbədən çıxarmaqdır. Eşq aşıqın özünü sevdiiyinə həsr və aid etməsidir. Eşq dərдинin dərmanı da eşqdır. Eşq ürəkdəki atəşdir, bu atəş nəfsə aid olan hər şeyi yandırır kül edər.

Eşq çox dəyərli bir quşdur, qidası qəlbədədir, o uca mərtəbələrin nərdivanıdır. Aşiq uca Allahı (c.c) tanıyan, Onu sevəndir. Ona olan eşqin də sonu yoxdur.

III. HƏZRƏT NİZAMİYƏ GÖRƏ, UCA ALLAH (c.c) SEVGİSİNİN ƏLAMƏTLƏRİ

Uca Allah (c.c) sevgisi sözlə olmaz, bu sevgi sözünün saleh əməllə təsdiq olunması zəruridir. Onu sevən aşıqın bir əlaməti odur ki, o, ölümdən qorxmaz, çünki sevdiiyinə qovuşmaq istər, bunun da tək yolu ölümdür.

Uca Allahı (c.c) sevən aşiq ancaq Onun sevdiklərini sevər. O, ağılının, qəlbinin, imanının, fiziki enerjisinin gücünü Onun yolunda cihada sərf edər.

Onu sevən ancaq Onu düşünər, Onun adını zikr edər, Onu unutmaz. Uca Allahı (c.c) sevən Onun kitabını, peyğəmbərlərini, dostlarını, mücahidləri sevər. Uca Allahı (c.c) sevən

dünya bağını könlündən qoparar, gecəni çox sevər, bu zaman dilimini ən uyğun itaət, qulluq, dua vaxtı hesab edər.

Uca Allahı (c.c) sevənə ibadət asan olar, o, ibadətlərini sevə-sevə yerinə yetirər, onun ibadətlərinə şövq, ixtlas və səmimiyyət hakim olar, o, ibadəti ruhunun qidası sayar.

Uca Allaha (c.c) aşıq olan səbirli, cömərd, şəfqətli, mərhəmətli, təvazökar, gözləri yaşlı olar, az danışar, az yeyər, az yatar.

Uca Allah (c.c) sevgisini bir könül fatehi belə təqdim edir: “Məhəbbət bir dadlı haldır. Onun acıları baldır. Məhəbbət bir böyük iksirdir. Onunla mis və dəmir qızıl və gümüş olur. Məhəbbət elə bir dərmandır ki, onunla xəstəliklər şəfa tapır. Məhəbbət elə bir şərbətdir ki, onunla hər xəstəlik sağalır... Məhəbbət elə bir candır ki, onunla ölü dirilir. Məhəbbət mərifətin (uca Allahı (c.c) tanımağın) nəticəsidir. Ona yaxınlıq vəsiləsidir...”

IV. HƏZRƏT NİZAMİ İNSANI TANIDIR

Şairə görə, insanın içində davamlı bir mübarizə, savaş var. Bu mübarizənin iki tərəfindən biri ruh, o birisi nəfsdir. Bu, amansız və güzəştətsiz bir savaştır. **Bu mübarizənin özəlliyi odur ki, qalibin qələbəsinin qarantiyası yoxdur. Hər an tərəflər dəyişə bilər.** Ona görə də bu mübarizə fasiləsizdir. Ruh və nəfs nə uğrunda mübarizə aparırlar? İnsan varlığının baş şəhəri olan qəlb uğrunda. Hər ikisi qəlb hakimi, qəlb ölkəsinin sultanı olmaq istəyir. Əgər ruh qəlbə hakim olursa, o qəlb arınmışdır, o qəlb uca Allahın (c.c) nuru ilə nurlanmışdır, Onun sevgisi qəlbə yerləşmişdir, o qəlb rəhmət evinə çevrilmişdir. Nəfs qəlbə hakim olmuşdursa, o qəlb ölmüşdür, möhürlənmişdir, insan qəlbinin fitrəti pozulmuşdur, zülm, cəhalət və qaranlıq o qəlbə hakim olmuşdur.

V. ŞAİR QƏLB TƏMİZLİYİ ELMİNİN MÜƏLLİFİDİR

Hz. Nizami qəlb təmizliyi ilə bağlı elminin şərhini “Gecənin vəsfi və qəlbi tanımaq haqqında (söhbət)”¹ adlı bölmə ilə başlamışdır. Bu bölmədə şair öncə bir döyüş səhnəsi təsvir etmişdir. Ruhla nəfsin qəlb uğrunda amansız mübarizəsinin olduğunun bilinməsini istəmişdir. Yəni işə insanın özünü tanımasından başlamışdır. Ey insan, səni uca Allah (c.c) yaratmışdır, ən önəmli məsələ bu inanca sahib olmağındır. Sənin varlığında ruhla nəfsin amansız mübarizəsi var. İnsanın özünü tanıması üçün varlığının hikmətini, quruluşunu, xarakterini, məqsədini anlaması zəruridir. Şair insanı özünə tanıdarkən ruhla nəfsin “qanlı mübarizəsini” canlı lövhələrlə verir: “Günəş öz qalxanını atdı”², “Yerə dedi ki, öz qalxanını suya at”³, “dünya onun nəfəsindən daraldı”⁴, “dünya onun qalxanından da sarı oldu”⁵, “o, qalxanını atan kimi onun qoşunu qılıncını çıxarıb, onun başına qəsd etdi”⁶, “boynu sədəf – muncuq ilə bəzənmiş öküz yıxılan kimi hamı onun üstünə xəncər çəkir”⁷, “xəstə düz bir tas qan tökdü və başdan ayağa qədər dünya mürəkkəb kimi oldu”⁸...

¹ Nizami Gəncəvi, “Sirlər xəzinəsi” (filoloji tərcümə, izahlar, şərhələr və lüğət professor Rüstəm Əliyevindir), ön söz, Bakı, “Elm”, 1981, s. 5.

² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 57.

³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 57.

⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 57.

⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 57.

⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 57.

⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 57.

⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 57.

VI. ŞAIRƏ GÖRƏ, UCA ALLAHİ (c.c) TANIMAQ ELMINİN ƏSASLARI

Şair insanın hədəfinin uca Allahı (c.c) tanımaq olduğunu bildirir. **O, uca Allahı (c.c) tanımağın elmini açıqlayır: öncə qəlbini tanı, qəlbini fəth et, qəlbinin fatehi ol, ruhu qəlb ölkəsinin soltanı et, qəlbü dünya bağından qopar:** “qeybdən mənə xəlvətcə bir səs gəldi, o səs mənə deyirdi ki, borcu o qədər al ki, onu verə biləsən”⁹, “nə üçün öz pak atəşinə su səpirsən”¹⁰, “qızdırma gətirən torpağı tabuta bağışla”¹¹, “parlayan odu isə yaquta bağışla”¹², “ox atma, çünki hədəf sənün idrakındır”¹³, “qamçını az vur, çünki at sənün ayağıdır”¹⁴, “bundan artıq qafil oturmaq olmaz”¹⁵, “əgər suyun varsa, qəlbünün qapısına tök”¹⁶, “qəlbini dinlə”¹⁷, “maviliyi xoşa gələn bu küpün əyri altında qəlb nağılını de ki, onun ahəngi xoşdur”¹⁸, “hissiyat yolkəsənlərindən uzaq ol, sənün yolunu yalnız qəlbün bilir, qəlbü tanı!”¹⁹, “cisimdən azad olub ərşdə uçanlar, Cəbrailin şahpərinə (qanadını) öz qəblərinə bağlamışdır”²⁰, “hər iki cahandan üz döndərənlər öz ruzilərini qəlbün sədəqəsindən tapmışlar”²¹, “göz, qulaq təbiətdə artıq

⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 58.

¹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 58.

¹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 58.

¹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 58.

¹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 58.

¹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 58.

¹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 58.

¹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 58.

¹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 58.

¹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 58.

¹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 58.

²⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 58.

²¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 58.

şeylərdir, onlar zahiri pərdənin inciləridir”²² (şairə görə, zahiri görmə və eşitmə orqanı – göz, qulaq nəfsin alətləridir, onlar insanı bu dünyaya bağlayır, önəmli olan məna aləminin gözəlliklərini görməkdir, ilahi sirləri bilməkdir, bunun üçün nəfsin dostları olan zahiri gözü bağla, qulağı tıxa, qəlbin gözünü aç, qəlbin qulağı ilə eşit, çünki məna aləmini ancaq qəlbin gözü ilə görə bilərsən. İkisi bir arada ola bilməz, nəfsin gözünü bağla, qulağını tıxa ki, qəlb gözün açılırsın, qəlb qulağın eşitsin, qəlbinə Cəbrailin qanadı verilsin. Bu qanadla məna, sirr aləmində uç, mələklərdən də üstün ol. Dünya nemətinə bağlanmaq qəlbə ağır yüküdür, o yükdən azad ol ki, Cəbrail kimi uça biləsən, onda uca Allah (c.c) yanında insanın dəyəri mələklərdən də üstün olur, insan yer üzündə uca Allahın (c.c) təmsilçisi, vəkili, xəlifəsi olur), “sənin güləbənzər qulaqların pambıqla dolmuşdur”²³, “gözünün nərgizi çiçək xəstəliyinə tutulmuşdu”²⁴ (yəni həqiqəti görmək, haqqın səsinə eşitmək imkanın yoxdur, qəlbin nəfsin əsarətində olması da budur. Nəfsin insanı məhrum etdiyi ən dəyərli nemət elmdir, ilahi həqiqətləri görmək, bilmək, tanımaq və eşitmək elmi. İnsanın ilahi həqiqəti görməsinin tək bir şərti var: o da qəlbin və ağıl fitrətinin təmiz olmasıdır, nəfs də insanın qəlb və ağıl fitrətini pozmağa başlayır. Dünya nemətlərini ona gözəl göstərir, haram şeylərlə insanın ağıl və qəlb fitrətini murdarlayır, onun bəsirət gözünü və qulağını bağlayır.

Qəlbin hüceyrələri haram yeyir, qulağın pərdələri haram səslər eşidir, dil yalan danışır, haram və günah virusu insanın

²² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

²³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

²⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

qəlbini, qulağını yeyir, bu virus insanın qəlbini və aqlını sağalmaz xəstəliyə düçar edir.

VII. QƏLB XƏSTƏLİYİNİN ƏLAMƏTLƏRİ

Bu xəstəliyin adı cəhalətdir. Bu, həqiqəti görə bilməmə, doğru düşünmə bilməmək, haqqın səsini eşitməmək xəstəliyidir. Bu xəstəliyin əlamətləri var: bu xəstə insan öncə uca Allaha (c.c) şərik qoşur. Onun təkliyi inancından məhrum olur, onun tanrısı nəfsidir, şöhrət, şəhvət və sərvət tutqusudur. Artıq onun üçün insanı, dünyanı, neməti tanıma, dəyərləndirmə ölçüsü uca Allahın (c.c) buyruqları deyil, nəfsin istəkləridir, o xəstə qəlb sahibi olan insan tövhid inancını itirəndən sonra ədalət duyğusunu da itirir, o qəlb şəfqət və mərhəmətdən məhrum olur, insan onun üçün bir əşyadır, hətta əşyadan da dəyərsizdir, onun üçün həyat ancaq bu dünyadan ibarətdir, şəhvət, şöhrət və sərvət xəstə qəlbın baş tacıdır, idarəçisidir. Uca Allahın (c.c) “ölmüş”, “möhürlənmiş”, “duyarsız olmuş” dediyi qəlb budur. İnsanlığın xilas fərdi, yəni insanın öncə özünü islah etməsi ilə başlayır. Bu mübarizənin – islam Peyğəmbəri bunu “ən böyük cihad” adlandırır – yeri qəlbdir. Hədəfi qəlbi nəfsin əsarətindən xilas edib ruhu o qəlb ölkəsinə soltan seçməkdir. Seçim iradə deməkdir. İradənin qaynağı da arınmış qəlb və nurlanmış ağıldır.

VIII. RUH VƏ NƏFSİN MÜBARİZƏSİNİN HİKMƏTİ

Uca Allahın (c.c) insanın varlığına ruha və nəfsə bağlı gücləri yerləşdirməsinin hikməti də insanın dəyərinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Niyə insan varlığı ruha bağlı güclərlə, nəfsə bağlı güclərin mübarizənin meydanı kimi yaradılmışdır? Bu sualın doğru cavabı uca Allahın (c.c) insanı hansı məqsədlə

yaratdığını, insana həyatın, ömrün hansı hədəflə verildiyini bilməyə bağlıdır. Uca Allah (c.c) insanı Onu tanıması üçün yaratmışdır. İnsanın vəzifəsi uca Allahu (c.c) tanımaq və Ona itaət etməkdir. İkincisi, bu həyat insana sınaq üçün verilmişdir. Çünki seçməyin yolu imtahandır. Bu imtahanın da ən çətini nəfslə sınağa çəkilməkdir. İnsanın içindəki mübarizə onu inkişaf etdirir, onun iradəsini formalaşdırır. İnsan seçim etməyə məhkumdur, o, ya ruhunu qəlb ölkəsinə hakim etməlidir, ya da nəfsini. Öz iç mübarizəsində məğlub olmuş insan qəlbini itirmişdir. Qəlbini itirən insan axirətini itirmişdir. Qəlbini nəfsə təslim edən insan cəhənnəm atəşinin övladı olmuşdur.

IX. QƏLBƏ HAKİM OLMAQ ELMİ

Hz. Nizami qəlbə hakim olmaq elminin ölçülərini açıqlayır: **nəfsə uyma**, “nərgiz və gülə (qulaq və gözünə) pərəstiş etmə, onların sinəsi səndən dağlıdır”²⁵. **Şairə görə, nəfsi məğlub etməyin yolu bu cihada tez (cavan yaşında) başlamaqdır**: “hər alçağın güzgüsü olan gözü yandırmaq üçün cavanlıq suyu bəsdir”²⁶. **Hz. Nizamiyə görə, nəfslə mübarizədə qırx yaş dönüm nöqtəsidir**: “Sənin təbiətin aqlın ilə dəllallıq edir, qırx yaşın nəqdini gözləyir”²⁷. Şairə görə, qırx yaş cihadın dönüm nöqtəsinə çevirmək üçün bu yaşadək olan ömrünü qəlbə hakim olmaq mübarizəsinə fəda etməlisən: “ancaq qırx yaşa çatmaq üçün onun səfərlərinin xərci üçün böyük məbləğlər lazımdır”²⁸, “qırx yaşın dərşini indi oxuma”²⁹. **Şairə görə, nəfslə mübarizədə qalib gəlmək üçün insana**

²⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

²⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

²⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

²⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

²⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

dost lazımdır: “sənə dost lazımdır, bunu əfsanə sanma”³⁰, “ürəyin dərdinə bir həmdərd ürək tap”³¹, “qəm xarın varsa, qəm yemə”³², “yarın varsa, qəmin boynunu vur”³³, “dostların dostluğu möhkəm köməkdir”³⁴, “iki nəfərin nəfəsi bir an qızışarsa, o nəfəs yüz qəmi yox edər”³⁵, “birinci sübh nəfəs yaxşı gedib-gələrsə, ikinci sübh onun bağırtısı ulduzlara çatacaqdır”³⁶, “əvvəlki sübh ləkələnilib rüsvay olar, əgər ikinci sübh onun imdadına çatmasa”³⁷, “sən təklidə heç bir iş görə bilməzsən, yarını axtar ki, yarla hər iş düzələr”³⁸, “yardan yaxşı heç nə yoxdur”³⁹, “hamının yara (dosta) ehtiyacı var”⁴⁰. **Hz. Nizamiyə görə, nəfs insanın düşmənidir**, o, qorxuludur, çünki özünü dost kimi göstərir, nəfsin istəklərini gözəl göstərir, qəlbi dünyaya bağlayır, “sənin malik olduğun bu iki-üç dostun etəkləri yaşdır (insanı günaha sürükləyir)”. **Şairə görə, insanın dostu onun qəlbidir:** “əlini qəlbin kəməndinə at, ola bilsin ki, sənin suyun qəlb torpağına çevrilsin”⁴¹.

Hz. Nizami ruhu qəlb ölkəsinin şahı etmək istəyən insana doğru mübarizə yolu göstərir. Öncə cihad insanın onun yaradılış özəlliyini tanıdır: “insanı ərşin şahı yaradıb”⁴²,

³⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

³¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

³² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

³³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

³⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

³⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

³⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

³⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

³⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 59.

³⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

⁴⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

⁴¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

⁴² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

“insan həm surətdir (bədəndir), həm də candır (ruhdur)”⁴³, “bədən və ruh bir-birinə birləşmişdir”⁴⁴, “insanın varlığı bir xilafətdir (idarə olunur), bu xilafətin sahibi qəlbdir”⁴⁵, “onun adına soltanlıq xütbəsi oxunmuşdur”⁴⁶ (yəni uca Allah (c.c) qəlbi insan bədəninin hakimi seçmişdir, bədənin idarəçiliyi ilə bağlı bütün səlahiyyətlər qəlbin əlindədir), qəlbin də ruhani və cismani yönü var: “qəlb cismani və ruhani bir əkdəşdir”⁴⁷, “surət və can – hər ikisi qəlbin uşaqlarıdır”⁴⁸, insan varlığının nuru qəlbin nurundandır: “sənin varlığının nuru qəlbin Sühey-lindəndir”⁴⁹.

X. ŞAIRƏ GÖRƏ, İNSANIN VƏZİFƏSİ

İnsanın vəzifəsi qəlb ölkəsində ruhun hakimiyyətini təmin etməkdir, onu nəfsin əsarətindən qurtarmaqdır. Bunun üçün qəlblə ağılın gücü birləşməlidir: “ürəyin sözü damağıma çatan kimi beynimin yağı mənim çırağıma yetişdi”⁵⁰. (Qəlb dəyişkən, haldan-hala düşən olduğundan onu ağıla bağlamaq lazımdır. Ürəklə ağıl arasındakı bu bağın adı uca Allahın (c.c) kəlamıdır, insanın, o sıradan qəlb və ağılın fitrətini qoruyan buyruqlarıdır). Çünki ağıla bağlı olmayan qəlb insanı hədəfinə çatdırma bilmədiyi kimi, qəlbə bağlı olmayan ağıl da insanı xoşbəxt edə bilmir. Duyğu və düşüncənin tarazlığı, birliyi insanı xoşbəxtliyə aparan iki qanaddır). Qəlbin dostu ağıldır,

⁴³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

⁴⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

⁴⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

⁴⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

⁴⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

⁴⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

⁴⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

⁵⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

bu iki güc birləşəndə qəlb nəfsin əsarətindən xilas olmağa başlayır, o zülmət yox olur, yerini nur tutur, nifrət silinir, qəlbə sevgi yazılır. Sevgi toxumları cücərməyə başlayır. İnsan bu halın sevincini yaşayır: “təbim şadlıqla doldu, qəmdən xilas oldu”⁵¹, “qəlbın atəşi təbimin qazanını qaynatdı”⁵², “əlimi əl bağlayanların əlindən çıxardım”⁵³, “yolkəsənlər (nəfsin istəkləri) aciz oldular, mən isə qüdrətli”⁵⁴.

XI. ÇƏTİNLİKDƏN QORXMA

İnsan öz qəlb ölkəsində ruhun hakimiyyətini bərqərar edəndə çoxsaylı çətinliklərlə üz bəüz qalır, nəfsin bitib tükənməyən hiylələri ilə rastlaşır. Onları məğlub edir, qəlb ölkəsinin baş şəhərinə yaxınlaşdıqca heyrət halları yaşayır: “gecə yarısınadək ömrümün yarısı getdi”⁵⁵, “öz ruh meh-rabımın qapısında çovkan qamətim bükülüb top kimi olmuşdu”⁵⁶, “çovkanım ələ keçmiş topa çevrilmişdi”⁵⁷, “ətəyim yaxama çevrilmişdi”⁵⁸, “ayağım başım olmuşdu”⁵⁹, “başım isə ayağım”⁶⁰, “mən top şəklinə düşmüş çovkanı xatırladırdım”⁶¹, “işim əlimdən gedib mən isə özümdən getmişdim”⁶², “yüzü bir,

⁵¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

⁵² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

⁵³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

⁵⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 60.

⁵⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁵⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁵⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁵⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁵⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁶⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁶¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁶² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

biri isə yüz görürdüm”⁶³, “qəribliyim kimsəsizliyimdən acı idi”⁶⁴, “nə içəri girməyə ayağım, nə də geri qayıtmağa cürətim var idi”⁶⁵, “o uçurumda dilim tutulmuşdu”⁶⁶. Hz. Nizamiyə görə, bu çətin anda insanın yol göstərənini eşqdir: “eşq bələdçi kimi yüyənimdən tutdu”⁶⁷.

Hz. Nizamiyə görə, hidayət uca Allahdandır (c.c). İnsan uca Allahı (c.c) seçərsə, O da insanı seçər. Sən ruhunu qəlbinin hökmranı etmək üçün mücahid olsan, o nurlanmış qəlb də səni insanların ən şərəflisi edər.

XII. NİZAMİ QƏLB ÖLKƏSİNİN SARAYINA DAXİL OLUR

Hz. Nizami adlı mücahid öz qəlb ölkəsinin sarayına daxil olur: “öndə gedənlər pərdəni qaldırdılar, mənim vücudumun örtüyünü açdılar”⁶⁸, “onun qapısının ən yaxşı məhrəmi oldum”⁶⁹, “orada çil-çıraqla yanan bir qonaq sarayı gördüm”⁷⁰, “pis gözlər kor olub onu görməsin!”⁷¹.

Bu sarayın hakimi, soltanı qəlbdir, insanın varlıq ölkəsinin sahibi odur. Başqa orqanlar ona tabedir, onların varlığı qəlbədən asılıdır.

⁶³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁶⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁶⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁶⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁶⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁶⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁶⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁷⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁷¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

Qəlb sarayında yeddi xəlifə əyləşmişdi: “günorta şahı-qəlb başda oturmuşdu”⁷², “qırmızı atlı – ürək ədəblə onun qabağında”⁷³, “ləl qəbalı zəfər əsgəri – qaraciyər bir yanda”⁷⁴, “acıqlı bir cavan – öd onun şikar kəşfiyyatçısı idi”⁷⁵, “ondan aşağı qəmgin bir qara qul – dalaq durmuşdu”⁷⁶, “kəmənd atan – mədə-bağırsağ – pusquya durmağa hazırlaşmışdı”⁷⁷, “bir misbədənli pəhləvan – böyrək özünə gümüşdən zireh taxmışdı”⁷⁸, “bura yarımisti nəfəsabad – ağciyər diyarı idi”⁷⁹, “onların hamısı pərvanə, qəlb isə şam idi”⁸⁰.

Hz. Nizami qəlb sarayına – yeddi xəlifənin otağına daxil ola bilməsinin, qəlbini nəfsin əsarətindən qurtarmasının şərtini açıqlamışdır: qənaət, fədakarlıq, dünya bağıni qoparmaq: “mən qənaətlə qəlbimin mehmanı oldum”⁸¹, “bu canımı ürək sultanına peşkəş etdim”⁸², “üzümü aləmdəkilərin hamısından döndərdim”⁸³.

XIII. İNSAN AXTARAN VARLIQDIR

Hz. Nizamiyə görə, insan axtaran varlıqdır, o, əldə etdikləri ilə razılaşmamalıdır, daha böyük hədəflərə doğru uç-

⁷² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 61.

⁷³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁷⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁷⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁷⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁷⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁷⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁷⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁸⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁸¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁸² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁸³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

malıdır: “qəlb dilə gəlib dedi ki, ey dilbilməz, bu yuvadan keç, quşu axtar”⁸⁴, “mənim alovum bu tüstünün məhrəmi deyil”⁸⁵, “mənim kölgəm bu sərvin özündən qüdrətlidir”⁸⁶, “mənim rütbəm bunun rütbəsindən daha ucadır”⁸⁷. Qəlb Nizamiyə yeni hədəflər göstərir, onu hərəkət etməyə çağırır: “mən xəzinəyəm, ancaq Qarunun kisəsində deyiləm”⁸⁸, “mən səninləyəm, səndən kənar deyiləm”⁸⁹.

XIV. ŞAIRƏ GÖRƏ, MÜƏLLİMİN ÖZƏLLİKLƏRİ

Hz. Nizamiyə görə, insan qəlbini təmizləyib ruhunu qəlb ölkəsinin soltanı etmək istəyirsə, ona doğru yol göstərən müəllim seçməlidir. Bu müəllim (xoca) onun qəlbidir: “müəllim mənə ədəb öyrətdi”⁹⁰, “məni doqquz fələyin düyünündən açdı”⁹¹, “o bizi bəndə saldı”⁹², “o, Tanrı olmasa da, bizim ağamızdır”⁹³.

Hz. Nizami insan qəlbini tərbiyə edən müəllimin xarakterini tanıdıb: iman, bilgi, səbir, fədakarlıq, ardıcılıq, şəfqət və mərhəmət: “bu kəndirin başından o, ayağını qaldırmadı”⁹⁴, “kəndirin düyünlərini açdı”⁹⁵, “o, mənim iki cahana

⁸⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁸⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁸⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁸⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁸⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁸⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

⁹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 63.

⁹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 63.

⁹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 63.

⁹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 63.

⁹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 63.

⁹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 63.

yolumun bələdçisidir”⁹⁶, “o, mənim dərdimi çəkdi”⁹⁷, “o, şəfqətin məndən əsirgəmir”⁹⁸, “o, mənim kimi ədəbsizə qul oldu”⁹⁹, “o, məni ram etdi”¹⁰⁰, “mənim kimi bir dəcəlin əlindən başını götürüb qaçmadı”¹⁰¹, “mənim kimi torpaqdan çıxmışla oturub-durmağı o qənimət bildi”¹⁰².

Hz. Nizamiyə görə, qəlbini nəfsin əsarətindən xilas etmək istəyən insan müəllimə itaət etməlidir. İtaətsiz nəticə yoxdur: “utandığımdan başımı aşağı saldım”¹⁰³, “ədəb üçün qulağımı qulluq halqasına saldım”¹⁰⁴.

Şairə görə, qəlbə nəfsin əsarətindən xilas edərkən tətbiq ediləcək təlim metodu riyazətdir – çətinliklərlə arındırmaqdır: “riyazətdən əl çəkməyin mümkün olmadığını görüb, o xacədən riyazət qəbul etməli oldum”¹⁰⁵.

İnsan qəlb adlı müəllimin bələdçiliyi ilə addım-addım irəli gedəcək. Qəlb yavaş-yavaş təmizlənəcək. Qəlb təmizləndikcə insan qəlbini şəffaf aynasından dünyanı başqa rəngdə görəcək, qəlbə uca Allahın (c.c) rəhmətinə qovuşduqca varlığına sükunət hakim olacaq: “xacə mənim ətəyimi o qəm tikanından azad etdi, məni yaxama qədər gülə bürüdü”¹⁰⁶, “mən lalə dodaqları kimi gülümsədim”¹⁰⁷, “köynə-

⁹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 63.

⁹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 63.

⁹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 63.

⁹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 63.

¹⁰⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 63.

¹⁰¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 63.

¹⁰² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

¹⁰³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 62.

¹⁰⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 63.

¹⁰⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 64.

¹⁰⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 64.

¹⁰⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 64.

yimi gül kimi yüz yerdən çırdım”¹⁰⁸, “lalə öz qəlbini mənim canıma tapşırdı”¹⁰⁹, “gül isə kəmərinə qurşağına bağladı”¹¹⁰, “güldən-gülə budaqdan-budağa qaçdım”¹¹¹...

Qəlb təmizlənməsi hər an davam edir, qəlb arındıqca şövq artır, uca Allahın (c.c) lütfü daha güclü hiss edilir: “birdən vəfa ətri gəldi”¹¹², “küləyin incə səsi fəşahətli bir dil ilə Məsihin nəfəsi kimi mənim ürəyimi dirilti”¹¹³.

Qəlb rahatlıq tapan tələbəsini arxayınlaşmağa qoymur, onu uca məqamlara uçmağa təşviq edir: “atdan düş, özündən çox dəm vurma, yoxsa səni öz mənlüyündən çıxararam”¹¹⁴.

XV. ARINMIŞ QƏLBİN ƏLAMƏTLƏRİ

Qəlb arındıqca uca Allahın (c.c) bərəkəti bir yağmur kimi yağır, qul qəlb gözü ilə dünyaya baxır, ilahi sirləri kəşf edir: “o çeşmə Günəşdən daha parlaq idi, Xızır yox, mavi göylər də bu çeşməni heç yuxuda da görməmişdi”¹¹⁵, “yasəmənlik onun yatağı idi”¹¹⁶, “onun oyaq nərgizləri yuxulu idi”¹¹⁷, “qaliyə ətirli behişt onun quluydu”¹¹⁸...

¹⁰⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 64.

¹⁰⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 64.

¹¹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 64.

¹¹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 64.

¹¹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 64.

¹¹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 64.

¹¹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 64.

¹¹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 64.

¹¹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹¹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹¹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

Arınmış qəlbin əlamətlərindən biri də onun genişliyidir: “ora fələklər məmləkətindən böyük bir məmləkətdir”¹¹⁹, “fələk dairəsinin hüdudu onun mənzilidir”¹²⁰.

Arınmış qəlbin əlamətlərindən biri kainatın harmoniyasını kəşf etməsidir. Bu nizam, ahəng, harmoniya dünyasında ilk baxışda bir-birinə zidd olan anlayışlar, əslində, bir-birinə xidmət edir, arınmış qəlb ölkəsində “vətəndaşlar arasında”¹²¹, canlı, cansız hər şeyin bir-biri ilə münasibətində həmrəylik, mərhəmət və şəfqət duyğusu hakimdir: “gül çəmənin yaxasında özünə yer etmişdi”¹²², “tikan gülün ətəyini ayağı altına çəkirdi”¹²³, “ahu və tülkü o çəmənlikdə biri göbəyini gülə, o biri isə göbək tükələrini tikana bağışlamışdı”¹²⁴, “şəkər gülüslü güllərdən tutu xəcalət çəkərək öz qanadlarını yaşıllığa sərmişdi”¹²⁵, “təzə otlar şir kimi əlində şəkər tutmuşdu”¹²⁶, “ahu o otların şəkərindən dadıb şir kimi məst olmuşdu”¹²⁷, “güllərin gərdəyindən şimal mehi cilvələniirdi”¹²⁸, “ceyranlar otların budaqlarından çiçəkləri ovlayırdı”¹²⁹, “xeyri gülləri bir-birinə sarmaşib, gül rəngli ənbər üçün yelpik olmuşdu”¹³⁰, “yasəmən və gül birlikdə ağıl karvanını qarət

¹¹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹²⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹²¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹²² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹²³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹²⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹²⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹²⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹²⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹²⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹²⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹³⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

edirdilər”¹³¹, “qumru və bülbül bir-birinə qafiyə qoşurdular”¹³², “birgünlük süsən İsa diliylə sübhə Musanın əlini xatırladırdı”¹³³, “faxtə sübh tezdən fəryad edirdi”¹³⁴, “yel ümid əli ilə gülün hekayəsini söyüdün müşk ətirli varağına yazırdı”¹³⁵, “gah bahar yasəmənün salamına gəlirdi”¹³⁶, “gah gül minnətdarlıq üçün tikanın yanına gəlirdi”¹³⁷, “türkə oxşayan yasəmən öz çadırını səhrada qurmuşdu”¹³⁸, “çadırın aycığı ilə Sürəyyaya ucalmışdı”¹³⁹, “hind muğları oraya namaz qılmağa gəlmişdi”¹⁴⁰ ...

XVI. ARINMIŞ QƏLB ÖLKƏSİNİN ANA YASASI SEVGİDİR

Hz. Nizamiyə görə, arınmış qəlb ölkəsinin vətəndaşlarını sevgi qanunları idarə edir: “kölğə Günəşin dodaqları ilə söz danışdı”¹⁴¹, “qum isə suyun xeyir-duası ilə dirilmişdi”¹⁴², “sünbül çiçəyinin busələri nəstərəni yaralayırdı”¹⁴³, “qönçənin kirpikləri gülün dodaqlarını yaralayırdı”¹⁴⁴, “söyüdün bədəni

¹³¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹³² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹³³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹³⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹³⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹³⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹³⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 65.

¹³⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 66.

¹³⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 66.

¹⁴⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 66.

¹⁴¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 66.

¹⁴² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 66.

¹⁴³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 66.

¹⁴⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 66.

sehirlənmişdi, o titrəyirdi, lalənin manqalı ona tüstü səpirdi”¹⁴⁵, “vəhşi gül küləyin nəfəsi ilə söhbət edirdi”¹⁴⁶, “elə bil başı yaşıl cavan ulduz sübhədən yerə deyirdi: “Başın (həmişə) yaşıl olsun (cavan ol)”¹⁴⁷, “otlar o çeşmənin suyu ilə qüsl etmişdi”¹⁴⁸, “çeşmə hurilərin gözlərindən daha parlaq idi”¹⁴⁹, “bayquşlar o yurdu tərk etmişdi”¹⁵⁰, “kölgə Günəşin dodağını dişləyirdi”¹⁵¹, “yel isə söyüdün başını daraqlayırdı”¹⁵² ...

Hz. Nizami hər gecə söhbətinin (xəlvətin) sonunda gizli söhbətin bərkətini açıqlamışdır. Yəni arınmış qəlbın gördüyü gözəllikləri təsvir etmişdir: “qəlbim aşıq oldu”¹⁵³, “qəlbim bir gülnəfəsini, şəkərgülüşünü, gül və şəkərə nəfəs verəni gördü”¹⁵⁴, “o sevgili öz zülfündən zireh toxumuşdu”¹⁵⁵, “o başdan ayağa qədər duza (məlahətə) boyanmışdı”¹⁵⁶, “hamı onu duz kimi yalamaq istəyirdi”¹⁵⁷, “bağ tutisi onun şəkərinin qabağında xəcalət çəkirdi”¹⁵⁸, “onun çənə alması tutinin başı kimi halqalıydı”¹⁵⁹, “gümüş buxağı turunca bənzəyirdi”¹⁶⁰, “o,

¹⁴⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 66.

¹⁴⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 66.

¹⁴⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 67.

¹⁴⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 67.

¹⁴⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 67.

¹⁵⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 67.

¹⁵¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 67.

¹⁵² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 67.

¹⁵³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 68.

¹⁵⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 68.

¹⁵⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

¹⁵⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

¹⁵⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

¹⁵⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

¹⁵⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

¹⁶⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

gülab idi”¹⁶¹, “o, yaşıl (cavan) idi”¹⁶², “xalı ürəyi alovlandırır”¹⁶³, “onun qara xalının dərdindən Ayın üzü büsbütün xala dönmüşdü”¹⁶⁴, “onun ala gözləri ciyərləri Günəşdən çox yandırır”¹⁶⁵, “onun ləli gecələri aydan çox işıqlandırır”¹⁶⁶, “onun ağzı dar idi”¹⁶⁷, “şəkər dadan dodaqları söz və təbəssüm saçır”¹⁶⁸, “üzü dua, qəməzləri dua oxuyurdu”¹⁶⁹.

Arınmış, nurlanmış, mömin olmuş qəlb gözəllikləri gördükcə, ilahi sirləri kəşf etdikcə heyrət və aşiqlik halı yaşayır: “o gözəl cisminin bağını canımın boynundan çıxardı”¹⁷⁰, “ixtiyar və taqətim əlimdən getdi”¹⁷¹, “dirilik suyu ağzımdan da yuxarı qalxdı”¹⁷², “səbatlı aqlımız divi görəndə işi dəmir zəncirlə nəticələndi”¹⁷³ ...

XVII. ŞAIRƏ GÖRƏ, AŞIQ SEÇİLMİŞ İNSANDIR

Hz. Nizami aşiq olmuş qəlbin dərmanını da təqdim edir: “aşiq ürəyin dərdini şadlıqla silmək olmaz”¹⁷⁴, “bu Günəşin nurunu palçıqla örtməyə bənzər”¹⁷⁵, “qəmlinin (aşiqin) həm-

¹⁶¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

¹⁶² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

¹⁶³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

¹⁶⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

¹⁶⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

¹⁶⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

¹⁶⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

¹⁶⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

¹⁶⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 69.

¹⁷⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 70.

¹⁷¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 70.

¹⁷² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 70.

¹⁷³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 70.

¹⁷⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 70.

¹⁷⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 70.

dərdi və munisi qəmdir”¹⁷⁶, “şərabdan sərxoş olanların çarəsi şərabdır”¹⁷⁷ ...

Hz. Nizamiyə görə, aşıqı ancaq aşıq olanlar anlar, dər-dini aşıq olmayana söyləmə: “ey mənə (çəkilməmiş) dağdan (dər-dimdən) alını qızdırmalı, yaşıllığımdan və bağım-dan bixəbər olan, sən bu yolun məhrəmi deyilsən”¹⁷⁸.

Hz. Nizamiyə görə, aşıqlıq seçilmişlikdir, bu yol çətinliklərlə doludur, aşıqın yol yoldaşı, can dostu iradə və səbirdir. Qəlbin arınması ən böyük cihaddır, ən çətin işdir, çətin olduğuna görə də şərəflidir və hər nemətin bir bədəli, ödəniləcək haqqı var. Arınmanın bədəli də onun dəyərinə uyğundur. Aşıq Nizami öz çətinliyini anladır: “sözüm bağ idi, göz yaşlarım onu suvardı” (qəlbimin arınması çox çətin oldu, söz bağımın ağaclarının bitməsi, meyvə verməsi üçün hər bir ağacı göz yaşımı suvardım, bakirə söz, doğru, yeni, deyilməmiş söz, insanı mənə aləminə, ilahi sirlərin kəşfinə aparan söz bakirə, yəni fitrəti pozulmamış, arınmış, günah kirinə bulaşmamış qəlb və ağıldan süzülüb gələ bilər. Haqq yolunu ancaq arınmış qəlbin nuru ilə tapmaq olar. İnsanları Haqqa yönəldən söz demək istəyirsənsə, onun bədəlini ödəyəcəksən. Şair bu bədəl ödəmək zərurətini “bağımı göz yaşımı suvardım”, – deyərək dilə gətirir”¹⁷⁹, “məxsus pərdənin arxasında gizlənmiş o vücudun üzünü mənə üçün sədaqət surətinin güzgülüyüdü”¹⁸⁰. (Gözəl mənalar pərdə arxasında gizlənmişdir, canını qoysan, ömrünü versən, insanların düşüncəsini, qəlbini nurlandıran o mənaları kəşf edə bilərsən). Mənə kəşfinə gedən yol uzundur, mərhələlidir,

¹⁷⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 70.

¹⁷⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 70.

¹⁷⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 70.

¹⁷⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 70.

¹⁸⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 70.

çetindir: “başım dizimin başı üstündə çox oturandan sonra kələfin ucu açılıb ələ gəldi”¹⁸¹.

Qəlbi təmizləməyin yolu birdir: “mən bu səfəri həqiqət yolu ilə getdim”¹⁸² (batil inancla qəlbi təmizləmək olmaz. Qəlb təmizliyində əsas məqsəd, uca Allaha (c.c) təslim olmaqdır, doğru yolu tapmaqdır, gözəl işlər görüb Onun razılığını qazanmaqdır, tövhid və ədalət inancına sahib olmaqdır. Haqq yolu, uca Allahın (c.c) yolunu ancaq Onun buyurduğu ölçülərlə tapmaq olar).

Hz. Nizami deyir ki, qəlbi arındırmaq, mənə aləmini kəşf etmək, doğru yolu tanımaq, insanların ağıl və qəlbini nurlandırmaq Nizaminin işidir: “Nizaminin işini Nizamiyə tapşır”¹⁸³.

XVIII. ARINMIŞ QƏLB RƏHMƏT EVIDİR

Hz. Nizami arınmış qəlbi bir rəhmət evi kimi təqdim etmişdir. Şair qəlblərə rəhmətin, bərəkətin, feyzin rahatlıq verdiyi bir gözəl gecə məclisi təsvir etmişdir: “gecə səhər kimi bəzənmişdi”¹⁸⁴, “süfrədə arzu olunan nemətlər var idi”¹⁸⁵, “təzə bahar kimi bir məclis qurulmuşdu”¹⁸⁶, “möcüzəli havalər çalınırdı”¹⁸⁷, “ciyər şamı şamın ciyərini yandırırdı”¹⁸⁸, “ürəyin

¹⁸¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 70.

¹⁸² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 70.

¹⁸³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 70.

¹⁸⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 71.

¹⁸⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 71.

¹⁸⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 71.

¹⁸⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 71.

¹⁸⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 71.

atəşi atəşin ürəyi kimi alovlandı”¹⁸⁹, “şam süfrəyə qızıl səpirdi”¹⁹⁰ ...

Bu rəhmət məclisi sevgi məclisi idi: “şərab noğuldan tez-tez öpüş almağa qalxırdı”¹⁹¹, “noğulun gözlərindən şəkər, ağzından badam tökülürdü”¹⁹², “şəkərlə badam bir-biri ilə zərif ünsiyyət yaradırdılar”¹⁹³, “Zöhrə və Mərrix bir-birinə eşqbazlıq edirdilər”¹⁹⁴, “o nazlı yar aşiqin yaxasından tutub rəqs edirdi”¹⁹⁵, “onların qollarından cavahir saçılırdı”¹⁹⁶, “pərvanə sərxoş idi”¹⁹⁷ ...

Bu gecə məclisində aşıqlər özünü cənnətdə hiss edirdilər. Onlar bir-birinin sevgisini qazanmağa çalışırdılar. Heç kəs gecə məclisinin sona çatmasını istəmirdi: “aşıqlər biri-birinə zaman-zaman sovqat yollayırdı”¹⁹⁸, “ürək ürəyə, bədən bədənə və can cana”¹⁹⁹, “o məclisdə yoxluğun şəltəsinə yoxluğa atmışdılar”²⁰⁰, “səhər quşu sübhədən də ağır yuxulu idi”²⁰¹, “fələyin ayağı ayın əlindən də möhkəm bağlı idi”²⁰².

Arınmış qəlbın gecə məclisində olan aşıqlər o qədər gözəl idilər ki, hər kəs onların olduğu məclisə can atırdı: “pərilər (cinlər) yıxılanların ürəyinə hücum etdiyi kimi,

¹⁸⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 71.

¹⁹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 71.

¹⁹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 71.

¹⁹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 71.

¹⁹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 71.

¹⁹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 71.

¹⁹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 72.

¹⁹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 72.

¹⁹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 72.

¹⁹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 72.

¹⁹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 72.

²⁰⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 72.

²⁰¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 72.

²⁰² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 72.

pərizadələr (gözəllər) də (aşıqlərə) basqın edirdilər”²⁰³, “ürək-
lərin yolunda onlar yasəmən əkirdilər, tikanları kirpiklərinin
ucu ilə yoldan götürürdülər”²⁰⁴, “onlar könül meyvəsi, gül
dəstəsi idi”²⁰⁵ ...

XIX. İNSANIN QƏLBİ ARINDIQCACA DƏYƏRİ ARTIR

Qəlb arındıqca insanın dərəcəsi də artır, daha dərin
mənalər kəşf edir, varlığı uca Allahın (c.c) ölçüləri ilə görür.
Şair qəlbin bu yeni məqamdan gördüyü gözəlliyi bir gözəlin
simasında təqdim edir: “qəməsinin dili tikanlardan iti idi”²⁰⁶,
“zülfü isə bizim işimzdən daha düyünlü idi”²⁰⁷, “Məsihin
nəfəsi ürəyə hava verdi”²⁰⁸, “torpağın ağzından dirilik suyu
töküldü”²⁰⁹, “gül yasəmən kimi qulağına qaliyə doldurdu”²¹⁰,
“Ay fələk kimi çiyində çul gəzdirirdi”²¹¹, “onun yanaqları,
dodaqları şəkər və badam saçırdı”²¹², “onun hər baxışı cahanın
canı olmuşdu”²¹³, “qara zülfü ağ gümüş üstə tökülmüşdü”²¹⁴,
“öpüşü şərab kimi adamı yıxırdı”²¹⁵, “dodaqları isə Məsiha
kimi adamı dirildirdi”²¹⁶ ...

²⁰³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 73.

²⁰⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 73.

²⁰⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 73.

²⁰⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 73.

²⁰⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 73.

²⁰⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 73.

²⁰⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 73.

²¹⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 73.

²¹¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 73.

²¹² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 73.

²¹³ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 73.

²¹⁴ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 74.

²¹⁵ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 74.

²¹⁶ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 74.

Arınmış qəlb elə bir məqama ucaldı və o ucalıqdan elə dərin mənalar gördü ki, hər kəs heyrətdən ağlını itirdi: “seçilmiş adamların himməti, sadə adamların ürəyi sərsəmlər kimi o işıqdan bihuş oldular”²¹⁷, “ağızlar lal oldu, qaşlar danışırdı”²¹⁸, “dillər tutulub gözlər danışırdı”²¹⁹, “ağıl o dairədə sərxoş qaldı”²²⁰, “taqətin ah çəkmək üçün taqəti qalmadı”²²¹, “səbrin səsi o pərdədə tutuldu”²²² ...

XX. CƏMIYYƏTİN DƏYİŞMƏSİ FƏRDDƏN, FƏRDİN DƏYİŞMƏSİ QƏLBDƏN BAŞLAYIR

Uca Allah (c.c) belə buyurur: “... Heç şübhə yoxdur ki, bir toplumun fərdləri öz iç dünyalarını dəyişdirmədikcə Allah da o toplumun gedişatını dəyişdirməz...”²²³.

Bu bir ilahi yasadır, dəyişimin ölçüsüdür. Cəmiyyətin dəyişməsinin fərddən başlanması qanunudur. Bu qanuna görə, insan iradəli varlıqdır, onun seçimi uca Allahın (c.c) o fərdin və onun aid olduğu toplumun qədərini müəyyənədən iradəsi ilə sıx bağlıdır. İnsan öz iç dünyasını dəyişdirməsə, başqalarını dəyişdirə bilməz, özündə nur olmayan başqalarına nur verə bilməz. Bu yasaya görə, özünün və başqalarının ilahi qanunlara uyğun yaşamasını təmin etmək insanın borcudur.

İnsan oğluna dünya həyatında verilən zaman diliminə “ömür” deyilmişdir. “Ömür” sözü “imar” sözü ilə eyni kökdəndir, mənası təmir etmək, dəyişdirmək, islah etməkdir: “...

²¹⁷ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 74.

²¹⁸ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 74.

²¹⁹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 74.

²²⁰ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 74.

²²¹ “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 74.

²²² “Sirlər xəzinəsi”, göstərilən qaynaq, s. 74.

²²³ “Rəd”, 13/11.

Sizi torpaqdan yaradan və sizə oranı (yer üzünü) imar etmək (islah etmək) bacarığı bəxş edən Odur”²²⁴.

Bu qanuna görə fərdi, toplumu islah etməyə sərf olunmayan ömür ömür deyil. Hər fərd bir memardır, o, özünün və cəmiyyətin ömrünü ilahi layihəyə uyğun inşa etməlidir.

Hz. Nizaminin qəlbin arınması ilə bağlı yazdığı bölmələrin ideyası da bu qanunun bədii ifadəsidir. **O, insanlığa dəyişim, islah, tərbiyə modeli təqdim etmişdir. Bu model islah haradan və necə başlamalıdır sualına cavab verir.** Şairə görə islahat, arınma qəlbdən başlamalıdır. İnsan bədəni bir ölkədir, bir dövlətdir. Bu ölkənin, dövlətin mərkəzi qəlbdir. Qəlbinə hakim olmayan varlığına hökm edə bilməz. Şairə görə, insan ikiyönlü varlıqdır, onun varlığı ruh və nəfsdən ibarətdir. Ruh və nəfs qəlbə hakim olmaq uğrunda amansız mübarizə aparır. Bu mübarizədə ruh ordusunun sıralarında yer almaq, nəfsi məğlub etmək, ruhu qəlb ölkəsinin soltanı seçmək insanın vəzifəsidir. Bu, səbir, ağıl, iradə tələb edən və mərhələli bir işdir. Qəlbinə hakim olan dünyaya hakim olar. Uca Allahın (c.c) rızasını qazanmağın tək yolu da budur.

Hz. Nizami sadəcə ilahi qanunları insanlara xatırlatmamışdır, o, bu ölçülərə uyğun dəyərlər təqdim etmişdir. Elə dəyərlər ki, yüz illərdir insanlığa bu dünya və axirət xoşbəxtliyinin yolunu göstərir.

Hz. Nizaminin bizə və bütün insanlığa təqdim etdiyi ideya, dəyər, ölçü, mesaj budur: “İnsan qəlbinin soltanı uca Allah (c.c) olsa, o insanın bu dünyası və axirəti bayram olar!” Bu, əbədi xoşbəxtliyin dəyişməz qanunudur.

²²⁴ Hud, 11/61.

**CHANGE OF SOCIETY STARTS
WITH INDIVIDUAL, THE INDIVIDUAL
CHANGE STARTS WITH SOUL**

I. HIS EXCELLENCY NIZAMI VALUED AND ESTIMATED

His Excellency Nizami is a poet of tohid, faith and fairness. He is bound to Allah with his target, ideal, the whole being, feelings and thought. According to His Excellency Nizami, a human is a masterpiece of Allah and the great creature, created everything for human. The poet considered that attitude between Almighty Allah and human is regulated by tohid faith; attitude between human with the other by the conception of justice. According to His Excellency Nizami, Allah has created each person as an original being and there is no repeated person. The factor preserved originality, inimitability and nature of human and community is immortal value related to tohid and justice faith. When values built human are torn out tohid and justice faith, its real source, human's nature is spoilt; soul gets filthy; withdrawn from divine setting; loses originality; turns into a person imitated others, into a jester, as Kuran orders, "a person becomes an ape".

His Excellency Nizami presented values system making human a human; binding him tohid and justice faith; making him "dear", "caliph" and "defender" of Almighty Allah and people. Values have a lot of peculiarities. Value defends, value defends character of creation of human, community. Value makes changes, chooses, differentiates truth and erroneousness. Value creates love, multiplies that, binds people to one another with love. Value binds human to Allah; human can not raise hard load of life without Him. Value introduces Allah to human. Presentation of values is the reason for His Excellency Nizami's being a need every time; turning into mother's milk for humanity, for modernity.

II. "THE CONCEPTION OF LOVE" DUE TO HIS EXCELLENCY NIZAMI

The word "Eshg" (love) is in Arabian. Its meaning is "to fall in love", "to love from heart". "Eshg" is a term in Sufism meditation. According to meditation of Sufism, Almighty Allah wanted to be recognized and known, that love caused his creation of this creature. The reason for love is beauty. Love directs human to obtain the nicest thing; gives him the strength to work and to search. The source of all beauties is Almighty Allah, too.

The greatest gift favoured by Almighty to human is love. Person who has love is a lover; his life is full of trials and difficulties. Real lover is a person defeating all quandaries comes together with the beloved-Almighty Allah; gained Almighty pray and acceptance of the will of Allah. The state of being in love is leadership, his duty is to clear up the soul from passion's desire and to make Almighty Allah love the sultan of purified soul. Belief human conquered the lover soul.

Love is light and beauty of Almighty Allah. True love is divine love, too. True love is of a mature person. Lover loves everything which Almighty created since he loves Allah, since he charmed with Allah. His soul is full of sympathy and mercy light. Lover knows that the only way of coming closer to Almighty Allah and gaining His love, paradise and profusion, is love.

Love has the strength of wash, clear, change to positive and to educate. Love clears up human's soul from slovenly diseases like malice, enviousness, stinginess, haughtiness, enmity, rage, jealousy, gossip and ignorance; rescues him from passion's bondage; takes out the soul from ignorance dark to day light. Love places beautiful moral blessings into this

purified soul like light, enamour, patience, just, comfort, loyalty, obedience, conscience, mercy, sympathy and shame.

Love is yield to the power of spirit and volition of Almighty Allah. His size is obedience (loved person obeys the beloved). Lover is the person sacrificing himself on the name of humanity, being “martyr for love”. Lover sees his beloved everywhere and everything; surrenders soul to his beloved.

Love has material and moral faces. However, true love is the love to Almighty Allah. The human charmed with Allah loves the creatures because of Allah. This love is towards beauty, not the beautiful creature. Almighty Allah love means returning to Him with the whole existence and forgetting everything except Him. Love means to recognize Almighty Allah; to take out every desire from the soul except His love. Love means a lover devotes and concerns himself to beloved. The medicine of this love disease is love. Love is a flame inside the heart; this flame burns and lays in ashes everything of passion.

Love is a valuable bird; its food in the soul, it is the ladder of upper floors. Lover is the being recognizing Almighty Allah, loving Him. Love towards Him has no end.

III. SIGNS OF LOVE FOR ALMIGHTY ALLAH DUE TO HIS EXCELLENCY NIZAMI

Love to Almighty Allah can not be expressed with words, it is urgent that this word of love must be verified by good act. The sign of the lover loving Allah is fearlessness from death; intention to reach beloved; the only way of this is death. The lover loving Almighty Allah loves only those loved by Allah. He spends the power of his mind, soul, belief and physical energy to Jihad (Holy war) for the sake of Allah.

The lover loving Him, thinks only of Him, praying only for Him, does not forget Him. That person loving Almighty Allah loves His book, prophets, friends and self-sacrificers. The person loved Almighty Allah tears away the world tie from the soul; loves night very much; at this time considers the hunk the most suitable obedience, care and prayer time.

It is easy for the person loving Almighty Allah to pray; he performs prays with pleasure; his prays are dominated by his fervour, purified conviction and sincerity; he considers prays his mental food.

The person charmed with Almighty Allah is tempered, generous, merciful, gracious, modest and tears in eyes; speaks less, eats less, sleeps less.

One soul charmer introduces love of Almighty Allah so: “Love is a delicious case. Its bitterness is honey-sweet. Love is a great elixir. Copper and iron become gold and silver with that. Love is such a medicine that diseases are healed. Love is such a syrup that every disease is recovered with that.... love is such a soul that a corpse comes to life with that. Love is the result of courtesy (recognition of Almighty Allah), i.e. the means of attachment.....”

IV. HIS EXCELLENCY NIZAMI INTRODUCES HUMAN

According to the poet, there is a lasting struggle and scuffle inside each human. One of two sides of this struggle is spirit, while the other one is passion. This is merciless and inconcessional fight. **The peculiarity of this fight is that the winner’s victory has no guarantee. Parties can change every moment.** Therefore this struggle is incessant. What do the spirit and passion struggle for? For the sake of soul, the

main city of human being. Both want to become the soul ruler, the sultan of soul country. If spirit dominates the soul, that soul is purified; that soul is lighted up with Allah's light. His love is placed into the soul; that soul became the house of prayer. If the passion dominated the soul, the soul is dead, sealed; the nature of human soul is spoilt; oppression, ignorance and darkness dominate the soul.

V. THE POET IS AN AUTHOR OF SOUL PURITY SCIENCE

His Excellency Nizami began the explanation of the science of soul clearness with the section of “ (conversation) on the night praise and soul recognition”. In this part the poet initially described the scene of fight. He wanted the recognition of existence of merciless struggle of passion and spirit for the soul, i.e. started the work with the human's recognizing himself. Human, you were created by Almighty Allah. The most urgent issue is your possession of this faith. There is merciless struggle of the spirit against the desire in your being. It is urgent human perceive the wisdom, structure, character and goal for his recognition of himself. While the poet's introducing himself to the human, portrays “bloody struggle” of the spirit and passion with vivid pictures: “The Sun raised its shield”, “Said the earth to throw its shield into the water”, “the world became narrow from his passion”, “the world became more yellow than his shield”, “as soon as threw the shield, his troop takes the sword and puts on his head”, “the bull, which neck is decorated with mother-pearl – beads is exposed to dagger when that fell”, “the patient had a basin of blood and from top to toe the world turned to be like ink”...

VI. BASIS OF SCIENCE OF POET'S RECOGNITION OF ALMIGHTY ALLAH

The poet states human target is recognition of Almighty Allah. **He explains science of recognition of Almighty Allah: first, recognize your soul, conquer your soul, become charmer of your soul, make spirit a sultan of soul country, tear soul out of world bound:** “a voice came up to me secretly from the vanish; the voice told me to borrow money of amount you are able to give back” , “why you splash water on your clean fire” , “forgive ground brought temperature with coffin” , “forgive shone fire for ruby” , do not shoot an arrow since target is your reason” , “do not whip more because horse is your feet” , “you can not sit unaware rather than this” , “if you have water, pour to your soul door” , “listen to your soul” , “be far from sensation robbers, only your soul knows your way, know your soul!” , “risen to the heaven freed from the object, tied Jabrayil (wing) to souls” , “those turning their back to both worlds found their provisions from soul alms” , “eyes, ears are extra things in the nature, they are germs of outward curtain” **(according to the poet, outward vision and auditory organ-eyes, ears are habits of passion, they bind human to this world, it is urgent to see beauties of sense world, to know divine secrets, for that you shut your outward eye, passion's friends, close ears, open soul's eye, hear via soul ears since you can see sense world only via soul eyes. Both can not be together, close passion eyes, close your ears to open soul eyes, soul ears to hear, you soul to be given Jabrayil wing. Fly in the sense and secret world via this wing, be higher than angels. To bind to the world blessing is hard load to the soul; get free from that load in order to fly like Jabrayil, then value of human near Almighty Allah**

is higher than angels, human is representative, advocate and caliph of Almighty Allah on the earth), “your flower-like ears were filled with cotton”, “your eyes narciss was caught smallpox” (i.e. you have no opportunity to see truth, to hear justice sound, it is soul’s being in oppression of passion. The most valuable blessing deprived human by passion is science, the science of seeing, knowing, recognizing and hearing divine truth. Human’s seeing divine truth has one term: it is cleanliness of soul and mind nature; passion starts to spoil soul and mind nature of human; shows world blessing as nice, profanes soul and mind nature of human with prohibited things, closes vision eyes and ears.

Soul cells eat prohibited things; eardrums hear prohibited voices; tongue tells lie; prohibition and guilt virus eat human soul and ear; this virus exposes human soul and mind incurable disease.

VII. SIGNS OF SOUL DISEASE

The name of this disease is ignorance. It is disease of inability to see truth, to think rightly, to hear justice voice. This disease has signs: this patient shares firstly opinions of Almighty Allah. His unity is deprived of belief, his God is his passion, fame, lust and wealth passion. For him, the size of evaluation and recognition of human, the world and blessings is not order of Almighty Allah; passion desire; human having ill soul host; loses justice sense after losing tohid belief; he is deprived of soul mercy and favour; human is a thing for him, even worthless than the thing; life for him consists of only this world; lust, fame and wealth are crown and ruler of ill soul. The soul called by Almighty Allah “died”, “sealed”, “insensitive” is that. Human rescue starts with self-correction of individual, i.e. human. Islam Prophet of this struggle calls

this “the greatest “Jihad” (sacred war), its place is soul. His target is to rescue the soul from passion bondage and choose spirit a sultan of the soul country. The choice means volition. The source of the volition is purified soul and lighted mind.

VIII. WISDOM OF SPIRIT AND PASSION STRUGGLE

Wisdom of placement of forces on spirit and passion into human being by Almighty Allah is connected with determination of human value. Why was human being created as square of struggle of forces on spirit with that of passion? Correct answer of this question is related with the purpose of creation of human by Almighty Allah and knowing the target of giving life and existence of human. Almighty Allah created human for recognizing Him. Human’s duty is to recognize Almighty Allah and obey Him. Second, this life is given to human for trial. Because, the way of choice is examination. The most difficult aspect of this examination is to be put to the test via passion. Struggle inside human develops him, forms his volition. Human is condemned to make choice, he must make ruler either his spirit, or passion to soul country. Human defeated in his interior struggle, lost his soul. Human lost his soul, lost the future life as well. Human surrendered soul to the passion was the son of hell fire.

IX. SCIENCE OF DOMINATING SOUL

His Excellency Nizami opens the sizes of the science of dominating the soul: follow passion, “worship narcissus and flower (ear and eye) their breast is more wounded than yours”. According to the poet, the way of defeating passion is to start this Jihad (sacred war), earlier (in early age) : “youth water is

enough for burning the evil eye, mirror of any villain. According to his Excellency Nizami, the age of 40 in the struggle against passion is turning point: **“Your nature acts as a broker with your mind; waits for 40 age’s availability”**. Due to the poet’s opinion one must sacrifice his life till his 40 years to the struggle of being leader to the heart in order to turn 40 years to the change point of the sacred war: “it is necessary to have a great deal of sum for expense of his journeys in order to reach 40 years”, “don’t read the lesson of the 40th year”. Due to the poet opinion in order to win the passion the human being needs a friend: “you need a friend, don’t consider it a legend”, “find a fellow sufferer for your heart”, “if you have a fellow sufferer don’t suffer”, “if you have a lover, cut the head of the grief”, “friends’ friendship is a strong help”, “if two persons breath become excited in a moment, that breath can reduce hundred suffers”, “if the breath can perform well for the first dawn, during the second dawn its shout will reach to the stars”, “the previous dawn may be disgraced, if the second dawn doesn’t come to help”, “you mustn’t do anything alone, look for your lover, because with her everything will go right”, “there is nothing better than lover”, “everyone needs a lover (friend)”. Due to His Excellency Nizami’s opinion, the passion is the enemy of the human, it is terrible, because it shows itself as a friend, it shows the desires of the passion very well, ties the soul to the world, “the hems of two-three friends of yours are wet (involves the human to the fault)”. According to the opinion of the poet the human’s friend is his soul: “Put your hand to the lasso of the soul, may be your water will turn to the sand of the soul”.

His Excellency Nizami shows the right struggle way to the human who wants to make the spirit to the king of the soul country. First of all he introduces the creation peculiarities to

the man of the sacred war: “the king of the heaven has created the human”, “the human is appearance (body) and soul (spirit)”, “the body and spirit have joined each other”, “the human’s creature is a caliphate, the owner of this caliphate is a soul”, “the sultanate preaching has been done to his name” (it means Almighty Allah has chosen the soul the judge of the human body, all competences about the body are in the hand of the soul), the soul also has ecclesiastical and corporal points: “the soul is ecclesiastical and corporal end”, “both the appearance and spirit are the children of the soul”, the light of the human being is from the light of the soul: “the light of your creature is from the soul of Suhey1”.

X. DUTY OF HUMAN DUE TO THE POET

Duty of a person is to provide the power of spirit in the soul country and to rescue him from the passion’s oppression. For this purpose, the strength of soul and mind must be united: “As soon as the heart’s word reaches my palatal, oil of my brain reached my lamp”. (Soul must be tied to mind since it changes its case. The name of this tie between the heart and mind is dictum of Almighty Allah; orders of a human protecting soul and mind nature from that point). Because soul not attached to the mind does not let human to reach target and mind not related to the soul can not make human happy. Balance and union of sense and thought are two wings taking human to happiness). Mind is the soul’s friend and when these two powers unite the soul starts to rescue from oppression of passion; that gloom disappears, light replaces gloom, hate is rubbed off, love is engraved on the soul; love seeds are sprout. Human lives delight of this condition: my inspiration is filled with joy; rescued from grief”, “my souls fire boiled my

inspiration kettle”, “I took my hand out of those fastened hand”, “robbers (passion desires) became humble, I became powerful”.

XI. FEAR OF DIFFICULTY

When human establishes spirit power in his soul country, he remains face-to-face with numerous quandaries; encounters with unfinished ruses of passion. Defeats them; lives amazement cases as approached to main city of soul country: “part of my life has gone till midnight”, “my chovkan posture wrapped and was like a ball at the door of my spirit alter, “my chovkan became ball caught”, “my lap turned my collar”, “my feet became my head”, “my head became my feet”, “I reminded chovkan in the form of the ball”, “my work gone from my hands, while I lost myself”, “I saw hundred as one, I saw one as hundred”, “my state of stranger was bitter than my loneliness” , “I had neither feet to enter inside, nor courage to return back”, “I lost my tongue in that precipice”. According to His Excellency Nizami, the guide of human in this difficult moment is love: “love held my bridle like a guide”.

In opinion of His Excellency Nizami, guidance comes from Almighty Allah. If human chooses Almighty Allah, then He chooses human. If you are self-sacrificer to make spirit a ruler of your soul, that lighted soul will make you the most glorious of people.

XII. NIZAMI ENTERS THE PALACE OF THE SOUL COUNTRY

Self-sacrificer called His Excellency Nizami enters the palace of his soul country: “those going on the front rose the

curtain, opened the cover of my creature”, “I became the best intimate of his door”, “I saw a guestroom burnt with chandelier there”, “bad eyes became blind, not to see him!”.

Ruler and sultan of this palace are soul; he is host of human creature’s country. Other organs subordinate to that, their being depends on the soul.

Seven caliphs sat in the soul palace: “in the daytime a soul ruler sat at the head”, “heart –with red horse is in front of him decently”, “ruby victory soldier-liver in one side”, “angry youth-bile was his hunt prospector”, “a sorrowful black slave-spleen stood below that”, “that lassoed – gastroenterostomy prepared for lie in ambush”, “one copper-body hercules-kidney wore armour of silver for itself”, “it was half-hot breath-lung land”, “all of them were butterflies, soul was candle”.

His Excellency Nizami explained the terms for inability to enter to the room of seven caliphs, rescue soul from passion oppression: thrift, selflessness, tearing out the world bound: “I became guest of my soul thriftly”, “I made my soul gift to the heart sultan”, “I turned my back to all of those in the world”.

XIII. HUMAN IS A SOUGHT CREATURE

According to His Excellency Nizami, human is the creature who seeks; he must not agree with the gained; he must fly towards greater targets: “soul started to speak; look, muddle-headed, pass through this nest, seek the bird”, “my fire is not intimate of this smoke”, “my shadow is more powerful than this cypress”, “my title is higher than title of that”. The soul shows Nizami new targets, calls on him to act: “I am

treasure, but I am not in the Garun's sack", "I am together with you, I am not aside you".

XIV. DUE TO NIZAMI TEACHER'S PECULIARITIES

His Excellency Nizami thinks that, if human clearing off soul, wants to make the spirit a sultan of soul country, a teacher showing the right way to him must be chosen. His teacher (hoja) is his soul: "teacher taught me good manners, separated me from nine-destiny knot", "he made us bound", "He is our lord, despite he is not God".

His Excellency Nizami recognized the character of teacher, educated human soul: belief, knowledge, patience, selflessness, succession, mercy and favour: "he did not take his foot from the head of this cord", "opened the knots of the cord", "he is a guide of my way to both worlds", "he grieved for me", "he does not deny mercy from me", "he was slave to indecency like me", "he subordinated me", "he did not get rid of such naughty like me", "he considered trouphy the keeping friendly relations with me, taken from the ground".

According to His Excellency Nizami, human wishing to rescue soul from passion oppression must obey the teacher. There is no disobedient result: "I bowed my head because of embarassment", "I took my ears into the care ring for decency".

Due to the poet, education method to be applied upon rescue of soul from passion oppression is difficulty - purify from quandaries: "seeing impossibility of abdicate from difficulty, I had to adopt difficulty from the teacher".

Human will go forward step by step under the guidance of the teacher called the soul. The soul will be gradually regulated. As the soul is cleaned, human will see

the world in another colour through transparent mirror of the soul; as the soul reaches paradise of Almighty Allah, calmness will dominate his creature: “hoja freed my lap from that grief thorn, covered me with flower till my collar”, “I smiled like scarlet lips”, “I had torn my shirt from hundred sides like a flower”, “poppy charged its soul to my soul”, “flower bound belt to my girdle”, “I escaped from flower to flower, from branch to branch”.....

Soul cleanse continues every moment; zeal increases as soul is purified; grace of Almighty Allah is felt more strong: “suddenly fidelity smell is felt”, “delicate voice of the wind enlivened my heart with eloquent tongue as Masih breath”.

Soul does not let student, feeling comfortable to calm down; encourages him to fly to the highest points: “get out of the horse, do not talk much about yourself, otherwise I can make you forget your dignity”.

XV. SIGNS OF THE PURIFIED SOUL

Profusion of Almighty Allah is like rain since soul is purified; the slave looks at the world via soul eyes; discovers divine secrets: “that spring was brighter than the Sun, not only Khizir (one of the Moslem prophets), but also blue skies did not even see this spring in the dream”, “lilac grove was its bed”, “its wakeful narcisses were sleepy”, “heaven of delighted smell became its slave”....

One of signs of purified soul is its broadness: “it is the country larger than fate country”, “the border of fate sphere is its flat”.

One of signs of purified soul is invention of the universe harmony. Conceptions which are contradictory to one another at first glance in the world of order, harmony and

accord serve in fact one another; solidarity, mercy and favour senses dominate “among the citizens in the world of purified soul, in attitudes of lively and lifeless beings towards one another: “a flower chose a place for itself in the collar of meadow”, “a thorn dragged the flower bottom under its foot”, “gazelle and fox made a gift one- its navel, the other-navel hair to the thorn in that meadow”, “the parrot confused because of sweet-smile flowers spread their wings over verdure”, “fresh grass held sugar in the hand like a lion”, “gazelle tasted sugar of that grass and enjoyed greatly like a lion”, “northern breeze coquetted with flowers’ screen”, “gazelles hunted flowers from grass branches”, “wallflowers twined about one another and became fan for flower-like ambergis”, “lilic and flower together plundered mind caravan”, “turtle-dove and nightingale made rhyme to each other”, “one-day iris reminded dawn Moses hand via Jesus tongue”, “dawn screamed earlier”, “the wind wrote a flower story into musk-smell leaf of willow by hope hand”, “either spring was salute of lilic”, “either a flower came to thorn for gratefulness”, “lilic looked like Turk pitched its tent in the desert”, “tent moon erected to Surayya”, “religious men of Indians came there to perform the ritual prays of Islam “....

XVI. LOVE IS THE MAIN MATTER OF THE PURIFIED SOUL COUNTRY

According to His Excellency Nizami, love laws rule citizens of soul country: “shadow spoke via the Sun lips”, “sand was enlivened with water blessings”, “kisses of hyacinth wounded the flower of nastarah”, “bud eyelashes wounded flower lips”, “willow body was enchanted, it trembled, a poppy brazier splashed smoke over that”, “wild flower talked to wind

breath”, “as if its head a green young star said to the ground from the dawn”, “Let your head be (always) green (be young forever)”, “grass purified with the spring water”, “spring was brighter than houri eyes”, “owls left that land”, “shadow bit the Sun lip”, “the wind combed the willow hair”....

His Excellency Nizami clarified the profusion of secret conversation at the end of every night talks (covert). It means described beauties purified soul saw: “my soul fell in love”, “my soul saw that given breath to one fresh-breath, sweet-smile, flower and sugar”, “that beloved knitted from her hair armour”, “he was covered with salt (fascination) from top to toe”, “everybody wanted to lick him like salt”, “garden parrot embarassed by its sugar”, “its chaw was ringed like parrot head”, “silver chin looked like sour orange”, “it was rose water”, “it was green (young)”, “its mole flamed the heart”, “the face of the moon turned to mole entirely from grief of its black mole”, “his gay-coloured eyes burnt lungs rather than the sun”, “its ruby elucidated nights rather than the moon”, “its mouth was narrow”, “sugar-taste lips shone words and smiles”, “her face, her coquetry said prayers”.

Purified, lighted, devout soul seeing beauties, discovering divine secrets she lives amazement and love: “took out bind of nice body out of my body of my soul neck”, “I lost my power and strength”, “vitality water rose higher than my mouth”, “when our constant reason saw the giant, the work was resulted in iron chain”...

XVII. DUE TO THE POET LOVER IS A SELECTED HUMAN

His Excellency Nizami also presents medicine of loved soul: “you can not delete the loved heart’s grief with joy”, “it

looks like to cover the sun light with mud”, “fellow sufferer and tame of sorrowful man (lover) is grief”, “the outlet of wine drunkard is wine”...

According to His Excellency Nizami, a lover is understood only by those loved, do not tell your sorrow to those not fell in love: “look, human, who is unaware of my verdure and garden; forehead with temperature of inflicting deep mortification (my grief), you are not intimate of this way”.

Due to His Excellency Nizami, enamourment is selection; this way is full of quandaries, a lover’s fellow, its friend is volition and patience. The soul purified is the greater Jihad (sacred war), the most difficult work, it is glorious because of difficulty and every blessing has worth, compensation. Worth of purification is correspondent to its value. Loving Nizami explains his difficulty: “my word was a garden, my tears irrigated that” (my soul purification was very difficult, I irrigated each tree with my tears for termination of trees of my word garden and yielding fruit; virgin word, right, new, non-said word, the word taking human to sense word a discovery of divine secrets; the word virgin, i.e. with non-spoilt nature, purified, it can strain from soul and mind, non-become soil of guilt. You can find the just way only with the light of purified soul. If you want to say a word to people directed them to justice, you will compensate for them. The poet utters the urgency of compensation by saying “I irrigated my garden with tears), “the face of that body hid behind private curtain was mirror of loyalty image for me”. (Nice senses were hid behind curtain; if you put your life, thoughts of people, senses lighted your soul, then you are able to discover). The road to the sense discover is long, staged and difficult: “my head after sitting on the knee head, the skein tip opened”.

The way of cleansing the soul is single: “I made this trip through truth way” (one can not cleanse soul with false belief. Basic purpose in soul cleanse is to surrender Almighty Allah, to find the right way, to gain His agreement by nice work to master tohid and justice faith. One can find the way of justice, the way of Almighty Allah only with dimensions ordered by Him).

His Excellency Nizami says that it is Nizami’s duty to purify soul, to discover sense world, recognize right way, light up your soul: “Assign Nizami with Nizami’s work”.

XVIII. PURIFIED SOUL IS A PARADISE

His Excellency Nizami presented purified soul as a paradise. The poet described a nice night scene comforted souls by prayer, profusion delight: “night was decorated like morning”, “there were desired blessings on the table-cloth”, “a scene was set up like fresh spring”, “wonderful songs were played”, lung candle burned candle lung”, “heart fire flamed like fire heart”, “a candle splashed gold to the table-cloth”....

This paradise scene was a love scene: “wine tried to get frequent kiss from noghul (a kind of sweets)”, “sugar was poured out of noghul eyes, almond from mouth”, “sugar and almond had delicate relations with each other”, “Zohre and Marrikh made love to each other”, “that coquettish lover danced by holding the lover’s collar”, “jewels twinkled from their arms”, “butterfly was drunken”....

On this night scene lovers felt themselves as in the heaven. They tried to gain love of each other. No one wanted termination of night scene: “lovers sent gift to each other at times”, “heart to heart, body to body, soul to soul”, “in that scene underskirt of absence brought to non-existence”,

“morning bird was more sleepy than dawn”, “fate feet was firmly closer than the moon hand”.

Lovers in a night scene of purified soul were so nice that everybody was zealous for the scene, they were present: “beautiful girls attacked lovers as fairy (demons) attacked those who fell”, “they grow liliac on the way of hearts, took thorns from the road with eyelash’s tip”, “they were soul fruit, branch of flowers”...

XIX. HUMAN VALUE INCREASES AS HUMAN SOUL PURIFIES

The human degree increases as the soul purifies, discovers deeper senses, sees the creature by dimensions of Almighty Allah. The poet presents beauty the soul observed in this new moment in one beautiful girl’s image: “the tongue of her coquetry was sharper than the thorn”, “her hair was more knotty than our affair”, “Breath of Masih gave air to the heart”, “vitality water was dropped from the ground mouth”, “a flower took that to the ear like lilac”, “the moon carried horse-cloth on the shoulders like destiny”, “her cheeks, lips were sugar and almond”, “every gaze of hers became life of the world”, “her black hair rushed onto white silver”, “her kiss knocked down the human like wine”, “her lips enlivened human like Masiha”.....

Purified soul advanced to such a point and could see from that eminence deep senses that caused everybody’s losing mind of astonishment: “favor of selected people, heart of ordinary people stupefied with that light like bewildered”, “mouths became dumb, eye-brows spoke”, “tongues grew dumb, eyes spoke”, “mind remained drunk in that sphere” ,

“strength had no force to exclaim”, “patience’s voice became hoarse in the veil”.....

XX. CHANGE OF SOCIETY STARTS WITH INDIVIDUAL, THE INDIVIDUAL CHANGE STARTS WITH SOUL

Almighty Allah orders: “Allah will not change the (good) condition of a people as long as they don’t change their state (of goodness) themselves (by committing sins and by being ungrateful and disobedient to Allah)....”²²⁵

That is a divine matter and the size of change. It is the law of society change from individual. According to this law, human is a strong-willed creature; his choice is closely connected with volition of Allah regarding the fate of that individual and the community he is connected. If human does not change his inner world, he can not change the others and can not give light to others if he does not himself have. Due to this matter, it is a human’s duty to provide himself and others with living correspondent to divine laws.

Time section given the human son in the universe life was called “omur” (life). The word “omur” has the same root as word “imar” and means “to repair, to change and to correct”.... “He created you from the ground and gave you the ability to improve (to correct) that place (the earth).

According to this law, the life not spent on correction of individual and community is not life at all. Any individual is an architect and must construct his and the society’s life in conformity with the divine project.

²²⁵ Ar-Rad, 13/11, The Noble Quran, English Translation of the meanings and commentary by dr. Muhammad Taqi-ud-Din Al-Hilali and dr. Muhammad Muhsin Khan, Madinah. 2002.

The idea of the sections written by His Excellency Nizami on the soul sort-out is artistic expression of this law. **He presented change, correction and education model to the humanity. This model answers the question of the source and the way of correction commence.** According to the poet, correction and sorting out must be commenced from the soul. Human body is a country and a state. The center of this country and the state is a soul. That not ruled his soul can not judge his creature. The poet says that human is a two-decent being and his being consists of the spirit and passion. Spirit and passion struggle mercilessly against dominating the soul. Human's duty in this struggle is to have a place amongst spirit army; defeat passion; to define the soul as sultan of west country. This is work required patience, mind and will, as well as staged work. That ruled the soul can dominate the world. It is the only way to gain acceptance of the will of Allah.

His Excellency Nizami did not only simply remind divine laws to people, he presented values relevant to these dimensions. Those values show the humanity the way of this world and the future life happiness for hundred years.

Idea, value, dimension and message presented by His Excellency Nizami to us and the whole humanity is "If Allah is a sultan of human soul, this world and the future life of humanity can be holiday!". This is the invariable law of eternal happiness.

Q A Y N A Q L A R

Azərbaycan türkcəsində

1. *Abbasov Ə.* Nizami Gəncəvinin «İsgəndərnamə» poeması. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1966.
2. *Ağayev Ə.* Nizami və dünya ədəbiyyatı. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1964.
3. *Araslı H.* Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Nizami, Məqalələr məcmuəsi, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1947.
4. *Araslı H.* Nizami Gəncəvi. «Sirlər xəzinəsi». Filoloji tərcümə. Giriş, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1981.
5. *Araslı N.* Nizaminin poetikası, Bakı, «Elm», 2004.
6. *Azadə R.* Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti), «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1979.
7. *Azadə R.* Nizami və onun poeziya səlfləri, Bakı, «Elm», 1999.
8. *Azadə R.* Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları, Bakı, «Elm», 1975.
9. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. Birinci cild. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1960.
10. *Babəyev X. B.* Nizaminin «Xəmsə»sində Quran ayələri və qissə motivləri, Bakı, 1999.
11. *Beqdeli Q.* Şərq ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1971.
12. *Bertels Y. E.* Nizami və Firdovsi. Nizami, İkinci kitab. Azərənəşr, Bakı, 1940.
13. *Bertels Y. E.* Nizaminin «Leyli və Məcnun» poemasının mənbələri Nizami, Birinci kitab, Azərənəşr, Bakı, 1940.
14. *Bertels Y. E.* Böyük Azərbaycan şairi Nizami. SSRİ EA-nın Azərbaycan filiali. Bakı, 1940.
15. *Bertels. Y.E.* Nizami və bədii yaradıcılıq, «Nizami», Bakı, 1947.
16. *Cahani Q.* Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1979.
17. *Əlizadə L.* Mücirəddin Beyləqaninin lirikası, Bakı, 2001.
18. *İbrahimov M.* Günəş kimi parlaq. Nizami Gəncəvi. «Leyli və Məcnun». Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
19. *Hacı S.* «Həzrət Hizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.)», I kitab, «Nafta-Press», Bakı, 2006.
20. *Hacı S.* «Həzrət Hizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.)», II kitab, «Nafta-Press», Bakı, 2008.

21. *Hacı S.* «Həzrət Hizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.)», III kitab, «Nafta-Press», Bakı, 2009.
22. *Hacı S.* «Həzrət Hizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.)», IV kitab, «Nafta-Press», Bakı, 2010.
23. *Hüseynov X.* Nizaminin «Sirlər xəzinəsi», «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
24. *Xəlisbəyli T.* Nizami Gəncəvi və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. API-nin nəşri. Bakı, 1988.
25. *Xəlisbəyli T.* Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları, Bakı, 1991.
26. *Köçərli F. B. Şeyx Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Müəyyəd Nizami.* Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. Birinci cild. Bakı, 1978, (səh. 129-133)
27. *Qətran Təbrizi.* Divan, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1967 (fars dilindən çevirəni və çapa hazırlayanı Q. Beqdeli).
28. *Quliyeva M.* Klassik Şerq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1999.
29. *Quluzadə M. Y.* Nizami Gəncəvi. Həyat və yaradıcılığı. Azərnəşr, Bakı, 1953.
30. *Mirzəyev A.* Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri orta əsrlər tərcümə abidəsi kimi. «Avropa» nəşriyyatı, Bakı, 2001.
31. *Mirzəyev A.* Azərbaycan bədii tərcümə tarixi və Füzuli. «Avropa» nəşriyyatı, Bakı, 2009.
32. *Mübariz Ə.* Nizami Gəncəvi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. Birinci cild. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1960.
33. *Nəvai Ə.* Yeddi Səyyarə. Bakı. 1979.
34. *Nizami Gəncəvi.* Sirlər xəzinəsi. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1981.
35. *Nizami Gəncəvi.* Xosrov və Şirin. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
36. *Nizami Gəncəvi.* Leyli və Məcnun. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
37. *Nizami Gəncəvi.* Yeddi gözəl. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
38. *Nizami Gəncəvi.* İsgəndərnamə. Bədii tərcümə. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
39. *Nizami Gəncəvi.* Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1981.
40. *Nizami Gəncəvi.* Xosrov və Şirin. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1981.
41. *Nizami Gəncəvi.* Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.

42. *Nizami Gəncəvi*. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1981.
43. *Nizami Gəncəvi*. İsgəndərnamə. Filoloji tərcümə. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
44. *Nizami Gəncəvi*. Məqalələr məcmuəsi. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1947.
45. *Nizami Gəncəvi*. Xosrov və Şirin. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1947.
46. *Nizami Gəncəvi*. Leyli və Məcnun. Azərbaycan «Mədəni rabitə» cəmiyyəti. Bakı, 1947.
47. *Nizami Gəncəvi*. Yeddi gözəl. Azərənəşr, Bakı, 1941.
48. *Nizami Gəncəvi*. İsgəndərnamə. Azərənəşr, Bakı, 1941.
49. *Nizami Gəncəvi*. Lirika. «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1980.
50. Nizami Gəncəvi almanaxı. Birinci kitab. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1984.
51. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığında ümumtəhsil məktəblərində tədrisi məsələləri. Bakı, 1987.
52. *Nizami*. Birinci kitab. Azərənəşr, Bakı, 1940.
53. *Nizami*. İkinci kitab. Azərənəşr, Bakı, 1940.
54. *Nizami*. Üçüncü kitab. Azərənəşr, Bakı, 1941.
55. Nizami əsərlərinin el variantları. Azərənəşr, Bakı, 1941.
56. Nizaminin müasirləri. Azərənəşr, Bakı, 1940.
57. Nizami və Şərq ədəbiyyatı. (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi) S. M. Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, Bakı, 1983.
58. *Paşayev S.* Nizami və folklor. Azərbaycan SSR «Bilik» cəmiyyəti, Bakı, 1976.
59. *Paşayev S.* Nizami və xalq əfsanələri. «Gənclik» nəşriyyatı, Bakı, 1983.
60. *Səfərli Ə., Yusifov X.* Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1982.
61. *Yusifov X.* Nizaminin lirikası. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1968.
62. *Yusifov X.* Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. «Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı, 1982.

Türkiyə türkcəsində

63. *Prof. Dr. Abdullah Kahraman*. İslamda ibadətlərin dəyişməzliyi, İstanbul, 2002.
64. *Prof. Dr. Abdullah Kahraman*. Klassik fikhı literatüründə kadının cemaatle ibadeti konusundakı yaklaşımarda fitne söyleminin rolü, «Maarife», yıl, 4, sayı :22, Konya, 2004.
65. *Ahmed Kabaklı*. Türk Edebiyatı Tarihi, c. I, İstanbul, 1980.

66. Annemarie Schimmel, Tasavvufun Boyutları, çev. Yaşar Keçeci, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 2000.
67. Arpaguş Safi, Mevlânâ'nın Dîni Anlatım Metodu, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
68. *Abdülbaki Gölpınarlı*. Mesnevi Şerhi, İstanbul, 1973.
69. *Annemaria Schimmel*. Tasavvufun Boyutları, (çevireni Yaşar Keçeci), İstanbul, 2000.
70. *Annemaria Schimmel*. Çağın Mevlanası Muhammed İkbâl, (çevireni, Seneil Özkan), İstanbul, 2001.
71. *Abdülbaki Gölpınarlı*. Yunus Emre ve Şiirleri, İstanbul, 1938.
72. *Abdülbaki Gölpınarlı*. Yunus Emre ve Tasavvuf, İstanbul, 1961.
73. *Abdülkadir Geylani*. İlahi Armağan (çeviren, Abdülkadir Akçiçek), Ankara, 1962.
74. *Abdülbaki Gölpınarlı*. Melamilik ve Melamiler, İstanbul, 1992.
75. *Abdülkerim Kuşeyri*. Kuşeyri Risalesi (hazırlayan, Süleyman Uludağ), İstanbul, 1991.
76. *Ayan Hüseyin*. Fuzuli Leyla vü Mecnun, İstanbul, 1981.
77. *Ayan Hüseyin ve dig.* «XVII Yüzyıl Divan Nazım ve Nesri» maddesi, Büyük Türk Klasikleri, C. V, İstanbul, 1987.
78. *Bakir Abdulhalik*. Hz. Ali 8Dönemi, Ankara, 1991.
79. *Banarlı Nihad Sami*. «Türklerde Peyğamber Sevgisi», Yeşilay, s. 420, Kasım 1968.
80. *Barthold-Köprülü*. İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara, 1977.
81. *Canan İbrahim*. Hadis Ansiklopedisi, I-XVIII, İstanbul.
82. *Coşan M. Esad*. «Türk Edebiyatında Natlar», Hakses (Hicret Özel Sayısı), Eylül-Ekim 1979.
83. *Eraslan Kemal*. Ahmed-i Yesevi, Divan-i Hikmetten Seçmeler, Ankara, 1983.
84. *Ethem Cebecioğlu*. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü, İstanbul, 2005.
85. *Fayda Mustafa*. Allahın Kılıcı Halid b. Velid, İstanbul, 1992.
86. *Fayda Mustafa*. «Hz. Ömerin Divan Teşkilatı», Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (II cild), İstanbul, 1986.
87. *Fığlalı*. Ethem Ruhi: İmamiye Şiası, Ankara, 1984.
88. *Fığlalı*. Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, İstanbul, 1980.
89. *Gölpınarlı Abdülbaki*. Mevlevi Adab ve Erkanı, İstanbul, 1963.
90. *Gölpınarlı Abdülbaki*. Divan-ı Kebir Tercümesi, C. IV, İstanbul, 1962.
91. *Gölpınarlı Abdülbaki*. *Mevlana müzesi Yazmalar Kataloqu*, C. I-III, Ankara, 1967-1972.
92. *Gölpınarlı Abdülbaki*. Mevlanadan Sonra Mevlevilik, İstanbul, 1953.

93. *Gölpınarlı Abdülbaki*. Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul, 1977.
94. *Gülşehri, Mantıkut-Tayr*. Yay.: Agah Sırrı Levend, Ankara, 1957.
95. *Günaltay M. Şemseddin*. İslamda Tarih ve Müverrihler, İstanbul, 1991.
96. *Hacıtahiroğlu Abdullâh Öztemiz*. Hazret-i Peyğambere Şiirler Antolojisi (Natlar), İstanbul, 1966.
97. *Hamidullah Muhammed*. İslam Müesseselerine Giriş, trc. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, 1984.
98. *Hamidullah Muhammed*. Hazreti Peyğamberin Savaşları, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1962.
99. *H. İbrahim Şener*. Kaside-i bürde Kaside-i Bür-e ve Su Kasidesi, İzmir, 1995.
100. *Hüseyn Algül*. İslam Tarihi, c. I-III, İstanbul, 1986.
101. *Hüseyn Algül*. Akabe Hadisesi-Hicret ve Getirdikleri, Diyanet Dergisi Hicret Özel sayısı, 1981.
102. *İmam Rabbani*. Mektubat, İstanbul, 1963.
103. *Mevlana Celaleddin-i Rumi*. Mesnevi (trc. Veled İzbudak), I-VI, İstanbul, 1956-1957.
104. *Mevlana Celaleddin er- Rumi*. Fihi Ma Fih, (trc. A.Avni Konuk), İstanbul, 1994.
105. *Nihat Keklik*. Muhyiddin-i Arabının Eserleri ve Kaynakları, İstanbul, 1974.
106. *Nizami*. Hüsrev ü Şirin, (Ter.: Sabri Sersevil), İstanbul, 1955.
107. *Nizami*. Leyla İle Mecnun, (Çev.: Ali Nihad Tarlan), İstanbul, 1985.
108. *Osman Nuri Topbaş*. Hazret-i Muhammed Mustafa, cild, I, İstanbul, 2005.
109. *Osman Nuri Topbaş*. Hazret-i Muhammed Mustafa, cild, II, İstanbul, 2005.
110. *Ömer Çelik*. Kuran ayetlerinin Bilimsel ve Teknolojik Gelişmelerle İlişkisi, İstanbul, 2001.
111. *Önkal Ahmet*. Resullahın Davet Metodu, Konya, 1994.
112. *Önkal Ahmed*. Resulüllahın İslama Davet Metodu, Konya, 1995.
113. *Resulzade M. E*. Azerbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951.
114. *Şapolyo Enver Behnan*. Mezhepler, Tarikatler Tarihi, İstanbul, 1964.
115. *Tahirul-Mevlevi*. Edebiyat Lügati, haz. Kemal Edib Kürkçüoğlu, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1973.
116. *Tahirul-Mevlevi*. Müslümanlıkta İbadet Tarihi, Ankara, 1998.
117. *Tarlan Ali Nihad*. Mevlana, İstanbul, 1974.
118. *Tarlan Ali Nihad*. Divan Edebiyatında Tevhidler, İstanbul, 1936.
119. *Tarlan Ali Nihad*. İran Edebiyatı, İstanbul, 1944.

120. *Tarlan Ali Nihad*. «Natlar Arasında», Hilal, C. III, Ankara, 1962.
121. *Tarlan Ali Nihad*. «Natlar Arasında», Hilal, C. IV, Ankara, 1963.
122. *Tarlan Ali Nihad*. «Natlar Arasında», Hilal, C. IV, Ankara, 1964.
123. *Tarlan Ali Nihad*. «Natlar Arasında», Hilal, C. IV, Ankara, 1964.
124. *Tarlan Ali Nihad*. «Fuzuliye Göre Hz.Peyğamber», Yeni Asya Qazetesi, 7 Mart 1975.
125. *Tarlan Ali Nihad*. Fuzuli Divanı Şerhi, C. III, Ankara, 1985.
126. *Yeniterzi Emine*. Türk Edebiyatında Natlar, Ankara, 1993.
127. *Ziya Nur Aksun*. Osmanlı Tarihi, İstanbul, 1994.

Rus dilində

128. *Azade P.* Низами Гянджеви. Издательство «Элм», Баку, 1981.
129. *Алиев Г. Ю.* Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока. Москва. Москва, 1960.
130. *Алиев Г.* Из истории возникновения Фархада в литературах народов Востока – «Краткие сообщения Института востоковедения», Т-27, Москва, 1968, с. 50-58.
131. *Алиев Г. Ю.* Темы и сюжеты Низами в литературах народов востока. Издательство «Наука», Москва, 1985.
132. *Алиева Т. А.* Основной сюжет поэмы «Семь красавиц» Низами и его связь с восточными преданиями. АГУ, 1958, № 5.
133. *Антокольский П. Г.* Низами. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.
134. *Арзуманова И. Г.* Изучение творчества Низами в англоязычном литературоведении, автореф. дисс. к филол. наук. Баку, 1984.
135. *Бертельс Е. Э.* Низами, Изд. АН СССР. Москва, 1956.
136. *Бертельс Е. Э.* Низами. Творческий путь поэта. Москва, 1956.
137. *Бертельс Е. Э.* История персидской-таджикской литературы, Москва, 1960.
138. *Бертельс Е. Э.* Избранные труды. Низами и Физули, Москва, Издательство Восточной литературы. Москва, 1962.
139. *Гусейнов Х. М.* Идеино-художественные особенности «Сокровищницы тайн» Низами Гянджеви. Автореф. канд. дисс. Баку, 1970.
140. *Додхудаева Л. Н.* Поэмы Низами в средневековой литературной живописи, изд. «Наука», Москва, 1985.
141. *Кязимов М. Д.* «Хафт пейкар» Низами и традиция в персоязычной литературе ХЫВ-ХВЫ вв., Баку, 1987.

142. *Крачковский И. Ю.* Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе. Изб. соч., том БЫ, М-Л., 1956.
143. *Крачковский И. Ю.* Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в Арабской литературе. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.
144. *Крымский А. Е.* Низами и его современники. Издательство «Элм», Баку, 1981.
145. *Крымский А. Е.* Низами и его изучение. Выдающиеся русские ученые и писатели и Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.
146. *Маковельский А. О.* Мысли Низами о силе и о художественном творчестве. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.
147. *Семенов А.* Великий азербайджанский поэт Низами, Литература и искусство Узбекистана, кн. 3, 1939.
148. *Тагирджанов А. Г.* О происхождении, повести «Лейли и Меджнун» НАА. 1977, № 2, с. 37-39.
149. *Тихонов Н. С.* Низами, выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Издательство «Язычы», Баку, 1981.

Fars dilində

150. آذر بیگدلی. آتشکده. تهران، 1340.
151. بدیع الزمان فروزانفر. سخن وسخنسرایان. ج 2 تهران، 1312.
152. بهروز ثروتیان. بیان در شعر فارسی، تهران، 1369.
153. برات زنجانی. تأثیر نظامی از دیگران. فروغ آزادی. تبریز، 1375، تیرماه.
154. برات زنجانی. صور خیال در خمسه نظامی. تهران، 1377.
155. جلال الدین هماتی. فنون بلاغت وصناعات ادبی. تهران، 1377.
- (بکوشش حسین نخعی)، تهران، 1336
156. دکتر خیامپور فرهنگ سخنوران. تبریز، 1340.
157. دیوان خاقانی شروانی بکوشش حسین نخعی، تهران، 1336.
158. دیوان خاقانی شروانی به کوشش دکتر ضیاءالدین سجادی، 1374.
159. دولتشاه سمرقندی، تذکره الشعراء، بمبئی، 1318.
160. ذبیح الله صفا. تاریخ ادبیات در ایران 11 ج تهران، 1336.
161. زین العابدین مومنین. تحول شعر فارسی. تهران، 1339.
162. رضازاده شفق. تاریخ ادبیات ایران، اصفهان، 1338.
163. شبلی نعمان. شعر العجم یا تاریخ شعرا و ادبیات ایران. تهران، 1338.
164. شهبای علی اکبر. نظامی شاعر داستانسرا. تهران، 1338.

165. شمس الدین محمد بن قیس الرازی. کتاب العجم فی معایر اشعار العجم بتصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی، تهران، 1314.
166. فخر الدین اسعد گرگانی. ویس و رامین. بکوشش محمد جعفر محبوب، تهران، 1339.
167. فخر الدین اسعد گرگانی. ویس و رامین. بتصحیح مالکی تودا و الکساندر گواخاریا تهران، 1369.
168. فردوسی. شاهنامه. 1-8، مسکو، 1960/1970.
169. فلکی شیروانی. دیوان به اهتمام و تصحیح تحیره شهباب طاهری، تهران، 1345.
170. گنجینه گنجوی. یادگار هفتم. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، 1331.
171. محمد رضا شفیعی کدکنی. صور خیال در شعر فارسی. تهران 1366.
172. نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. بکوشش وحید دستگردی، تهران، 1313.
173. نظامی گنجوی. خسرو و شیرین یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، انتشارات ارمغان، 1313.
174. نظامی گنجوی. لیلی و مجنون. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، 1313.
175. نظامی گنجوی. نامه هفت پیکر. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، 1315.
176. نظامی گنجوی. شرفنامه. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، 1313.
177. نظامی گنجوی. اقبالنامه. یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، 1318.
178. نظامی گنجوی. قصائد و غزلیات با مقدمه و حواشی و بکوشش سعید نفیسی، تهران، 1338
179. نظامی گنجوی. مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام ع.ع. علی زادهباکو، 1960.
180. نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکسندروویچ خه تافوروف. باکو، 1960.
181. نظامی گنجوی. لیلی و مجنون. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام اژدر علی اوغلی اصغر زاده و ف. بابایف، باکو، 1965.
182. نظامی گنجوی. شرفنامه. ترتیب دهنده متن علمی و تنقیقی ع.ع. علی زاده، باکو، 947.
183. نظامی گنجوی. اقبالنامه. ترتیب دهنده متن علمی و تنقیقی. ف. بابایف، باکو، 1967.
184. نظامی گنجوی. هفت پیکر. متن علمی و انتقادی مقدمه و حواشی بقلم طاهر احمد اوغلی محرم اوف، مسکو، 1987.
185. ولی الله ظفری. حبسیه در ادب فارسی (از آغاز شعر فارسی تا پایان زنجیده)، تهران، 1375.
186. خرابات. ادیب مشهور ضیاء بک. مطبعه عامر، 1393.
187. قسطمونلی لطیفی. تذکره الطیفی. اقدام مطبعه سی، 1312.

Tirajı 500 nüsxə
Formatı 84 x 108 1/32